

A V H A N D L I N G A R

DRAGNING AV METALLTRÅD I AFRIKA.

AV

K. G. LINDBLOM.

Bearbetningen av metaller, i första hand av järnet, är allmänt spridd över Afrika, medan däremot en sådan detalj av metalltekniken som tråddragningen synes ha en relativt begränsad förekomst. Det kan därför — bl. a. som ett bidrag till kännedomen om kulturelementens utbredning inom världsdelen — vara av ett visst intresse att fastställa denna förekomst och om möjligt orsakerna till densamma. I förbigående kommer även att beröras tidig förekomst av tråddragning i Europa.

På annat sätt än genom dragning har metalltråd tillverkats över betydligt större delar av Afrika än de nedan angivna. Vi inskränka oss emellertid här till tråddragning i egentlig mening, att utsträcka undersökningen längre skulle bli alltför omfattande och även stöta på praktiska svårigheter, bl. a. att man då skulle ha svårt att draga gränsen för begreppet metalltråd.

Först må då, innan vi övergå till att ge beläggen, en smula uppmärksamhet ägnas åt det sätt, på vilket dragning av metalltråd utföres i Afrika. Den sker praktiskt taget överallt på samma vis — i stort

sett tillämpas ännu allttjämt samma metod bland de europeiska kulturfolken — och det är därför rätt likgiltigt, varifrån vi taga ett exempel på den tekniska beskrivningen av tråddragningen. En skildring av Czekanowski från Ruanda i det centralafrikanska sjöområdet lyder:

»Den ganska högt utvecklade industrien för framställning av metallprydnader har medfört en betydande produktion av mycket tunn järn- och kopparråd. Med denna tråd viras arm- och benringarna. Det bearbetade metallstycket smides först till en tämligen tjock och ojämn ten, vilken sedan genom dragning gives den tunnhet man önskar hos tråden.

Den egentliga tråddragningen företages med metallen i kallt tillstånd. Den smidda tråden drager man upprepade gånger genom ett koniskt hål i ett järnstycke, den s. k. dragplattan. Därunder hamras den smalare utgångsöppningen i järnstycket så småningom allt trängre. Då emellertid hålets kanter i någon mån ge vika när tråden drages igenom, blir tråden tjockare mot den bakre ändan än i den främre. För att övervinna denna brist i tekniken, drages tråden genom hå-

let med än den ena och än den andra ändan före.

När man förträngt hålet i dragplattan genom kallhamring, måste man först utjämna öppningens kanter. Härtill tjänar en skarpslipad, i ett trähandtag infattad nål. Denna stickes in i hålet från båda sidor och omvrides. Därpå tunnslipas trådens ända, så att den kan trängas igenom hålet i plattan. När detta skett, gripes den utskjutande ändan med tillhjälp av ett slags klämmare. Tråden drages nämligen utan tång.

Klämmaren som sålunda ersätter tången, består av ett V-formigt stycke järn. Trådändan stickes in i denna klyka och fastklämmas. Till detta ändamål tränges en järnring över klykan. Klämman drages därpå ett litet stycke från plattan. När detta skett, fästes dragplattan, medan tråden ännu är tillräckligt tjock och stark, vid en klykformig i marken stadigt nedslagen påle. Dragplattan är i båda ändar försedd med en utskjutande spets eller en kant, som noga inpassas i inskurna snitt i träklykans båda skänklar och därvid hindrar plattan att glida.

Klämman fasthåller man bekvämast med en slinga av skidan till bananblad och drager så ut tråden ungefär en meter. Därefter viras en dylik slinga om själva tråden. Denna lindning anbringas så att den obehindrat kan glida över tråden i riktning mot dragplattan men griper tag i tråden, då den med handen fastklämmas och drages från plattan. För att hindra tråden att brytas drages den tillbaka, när ändan är nära dragplattan. Vid dragning av finare, tunn och svag tråd stödes klämman mot pålens klyka och plattan drages av tråden med handen.

Därvid låter man tråden glida fram och tillbaka, i händelse den på något ställe är tjockare och bjuder större motstånd.

Tjockare tråd värmes vid dragningen. Temperaturen är dock helt låg, enär operationerna huvudsakligen företagas med händerna. Grövre tråd behandlas vid dragningen även med sten, på så sätt, att arbetaren låter den med småsten fyllda handen upprepade gånger glida fram och åter över tråden. Det sker enligt uppgift, för att tråden skall glida mera trögt genom hålet i dragplattan, något som i sin tur medför en längre utdragning av tråden. Tunnare tråd däremot ingnides med fett för att minska trögheten, vilken eljest kunde ha till följd att tråden slets av.

Den färdiga tråden uppvindas till större rullar.»¹

För att draga ut en tråd om 5 mm. till dess tjockleken blir 1 mm. kräves, enligt Weiss, att den drages åtminstone tvåhundra gånger genom plattan.²

Attiraljerna för tråddragning äro alltså ett dragjärn fig. 1, en klämmare att fasthålla tråden fig. 2, vilken överallt tycks vara V-formig — kan liknas vid en sockertång — och en pryl, jfr. fig. 4, att borra upp dragjärnets hål, samtliga föremål av järn. Själva dragjärnet förekommer i Afrika väsentligen av två typer, en avlång platta med flera hål av

¹ J. Czekanowski, *Wiss. Ergebn. d. Deutsch. Zentral-Afrika-Expedition 1907—1908*. Bd. VI: 1, s. 157. Leipzig 1917. En delvis ännu mera detaljerad skildring ger R. Kandt, *Gewerbe in Ruanda*, s. 362, fig. 80—87. *Zeitschr. f. Ethnol.* 1904.

² M. Weiss, *Völkerstämme zwischen Victoria-Nyanza und Kongostaat*, s. 111. *Zeitschr. f. Ethnol.* 1909.

FIG. 1. DRAGJÄRN FRÅN KIZIBA, BUKOBA. $\frac{1}{3}$ NAT. STORL. EFTER STUHLMANN.

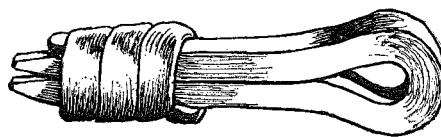

FIG. 2. KLÄMMARE FÖR TRÅDDRAGNING, BUKOBA. $\frac{1}{3}$ NAT. STORL. EFTER STUHLMANN.

olika storlek, fig. 3,5 — säkerligen den vanligaste formen — eller en konisk skiva med endast ett hål (jfr. ovan Ruanda och fig. 1). Detta ges, såsom framgår av det nyss givna citatet, genom tillslagning respektive uppborrning med pryl önskad finhet. Däremot torde näl ej alltid brukas, när dragjärnet har flera hål. Något avseende vid förekomsten av dessa båda varianter av dragskivan synes man ej behöva fästa. Sålunda förekommer den koniska typen på plattan mellan Tanganjika och Njassa, medan det platta dragjärnet med flera hål användes i Ukinga strax öster därom.

På de flesta ställen drages väl tråd av järn, men mångenstädes av koppar eller mässing och har dragning av de senare metallerna tilltagit sedan de genom import, »trade-wire», blivit allmänt tillgängliga. Ursprungligen var tråddragningsproceduren i sin helhet ett inhemskt arbete, men numera föredrar man i allmänhet, även då det gäller järntråd, att betjäna sig av importerad tråd. I första hand brukas den fabricerade tråden till förfärdigande av prydnadsföremål, armband, fotringar etc. Härtill kommer i Ostafrika — akikuyu, akamba, wadjagga och säkerligen andra stammar i och kring Kilimandjaro-området — tillverkning av kedjor för prydnadsändamål, i vilken konst särskilt akamba äro mästare.

Efter denna lilla orientering övergå vi

till att granska *tråddragningsens geografiska utbredning i Afrika*. Centrum för densamma torde ligga i området mellan de stora centralafrikanska sjöarna. Den praktiseras sålunda, som vi redan sett, i Ruanda — där man drager järntråd av inhemskt material, sådan av koppar och mässing ur importerat (i form av tjocka ringar)³ — i Karagwe,⁴ i Kiziba och därmed fram till Viktoriasjön⁵ (överallt koniskt dragjärn) samt i Usindja kring sydvästligaste delen av denna sjö (här dragplatta med flera hål).⁶ I dessa trakter brukas tråden framför allt till den mängd ringar, som män och kvinnor bära kring vristerna. De bestå av hår av antiloper o. dyl., kring vilken stomme den ytterst fina metalltråden — av järn, koppar eller mässing — viras. Hur det förhåller sig i Urundi, vet jag ej, men då befolkningen där i stort sett är densamma som i de angränsande, nyss nämnda områdena, finns antagligen tråddragning även där, fastän Meyer säger: »Huruvida Barundi även kunna draga metalltråd, har jag aldrig

³ Czekanowski, loc. cit., Kandt, Gewerbe. Enl. K. heter dragjärnet i Ruanda injundi, klämmaren igifasche och hylsorna till denna ruguri.

⁴ M. Weiss, Die Völkerstämme im Norden Deutsch Ostafrikas, s. 417, fig. 323, 327—328. Berlin 1910.

⁵ F. Stuhlmann, Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika, s. 717 (med fig.). Berlin 1894. H. Rehse, Kiziba. Land und Leute, s. 87, fig. 117. Stuttgart 1910. Klämmaren (tångformig) kallas här kikwasi.

⁶ Stuhlmann, Mit Emin Pascha, s. 117, 679. H. Schurtz, Das afrikanische Gewerbe, s. 47. Leipzig 1900.

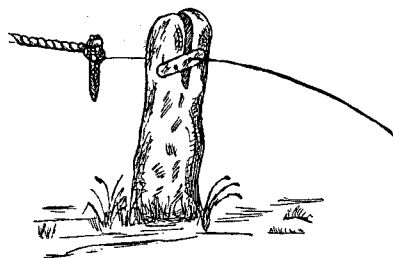

FIG. 3. INRÄTTNING FÖR TRÄDDRAGNING, UKINGA, TANGANJIKALAND. EFTER FÜLLEBORN.

kunnat erfara». ⁷ Så mycket är säkert, att barundi, män som kvinnor, bära smala armband och fotringar av mässing, koppar eller tarmsträngar, virade med fin metalltråd.

Gå vi från Unsindja sydost ut, är det ej långt till Unjamwesi och här drager man också metalltråd (järn, koppar, mässing), särskilt för tillverkning av de med fin sådan klädda fotringarna av hår, som brukas här. ⁸ Fortsätta vi vidare söderut genom Tanganjikaland, är mig intet belägg på tråddragning bekant, förrän vi komma till plåtån mellan Tanganjika och Njassa. Den praktiseras sålunda bl. a. i Kondelandet vid Njassas nordspets samt av wakinga i landskapet Ukinga, nordost om samma sjö, varifrån Fülleborn ger en ganska utförlig beskrivning på tråddragning. ⁹ Dragjärnet är här en platta med

⁷ H. Meyer, Die Barundi, s. 85, Leipzig 1916.

⁸ R. Stern, Die Gewinnung des Eisens in Ueberlieferungen bei den — Nyamwezi. I Stuhlmann, Handwerk u. Industrie in Ostafrika, s. 157 ff. Hamburg 1910. Dragjärnet heter här ikombe, klämmaren muganga. Speke (Upptäckten av Nilens källor, pl. XVI, Stockholm 1835) avbildar en klämmare från Unjamwesi, ett kluvet järnstycke, omfattat av två ringar, alltså tångformigt.

⁹ F. Fülleborn, Das Deutsche Njassa- und Ruwuma-Gebiet, s. 173 (med fig.), Atlas Tb. 37: 6—8. Ett foto (Tb. 88a) visar fyra män, som draga en tråd. Dragjärnet är på vanligt vis satt på tvären mellan ett par stolpar och fasthålls av en person.

FIG. 4. DRAGJÄRN MED PRYL FRÅN KONDELANDET, TANGANJIKALAND. SKALA 1:6. EFTER FÜLLEBORN.

flera hål, fig. 3, medan konde och folken på Tanganjika-Njassa-plåtån synas nyttja en kon med endast ett hål och till sin form något avvikande från den vanliga kontypen, fig. 4.

Från området mellan Njassa och Bangweolo nämnes tråddragning redan i skildringarna av Livingstones sista färd. »De sågo här, huru en stor kvantitet järn- och koppartråd tillverkades i en wanjamwesikoloni. Tillvägagångssättet är följande: ett tungt järnstycke med ett hål tvärs igenom fästes stadigt i en grov tråklyka eller mellan ett par trädgrenar. En fin metallstav pressas sedan in i hålet och genom detta så långt, att ett rep kan fästas vid stavens ände. Ett antal män hala i repet och sjunga och dansa samtidigt i takt och på det viset göres den första dragningen av staven. Sedan drages den genom andra, finare hål och resultatet blir en utmärkt metalltråd.» ¹⁰ Stammarna i Njassaland och N. Rhodesia såsom shinga sydost om Bangweolo draga tråd

¹⁰ Livingstone's Last Journal, II, s. 331. London 1874.

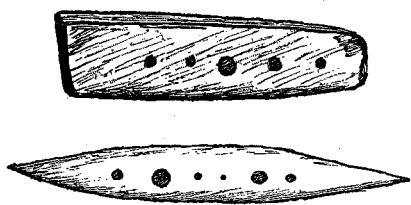

FIG. 5. DRAGJÄRN, MASSAJER, OSTAFRIKA. $\frac{1}{4}$ NAT. STORL. EFTER MERKER.

av mässing och koppar. Den senare kommer från Katanga.¹¹

Vi återvända för ett ögonblick till trakterna söder om Victoriasjön, varefter vi följt tråddragningens förekomst österut åtminstone till Unjamwesi. Den finns emellertid ännu längre åt öster i Ostafrika, i det den praktiseras av massajerna samt några av deras grannar av banturas.¹² Massajmederna draga metalltråd till särskilt kvinnornas många prydnader. De större av dessa, de stora halskragarna, ben- och armspiralerna, förfärdigas sedan av smedernas kvinnor, mindre prydnader av kvinnorna i allmänhet. Den med flera koniska hål försedda dragskivan (*en gauo*) är omkring fotslång, på mitten tumstjock samt har spetsiga ändar. Ibland består den endast av ett stycke starkt, rektangulärt järnbleck, fig. 5. Klämmaren (*ol gamet*) är av den vanliga sockertångsliknande typen. Smärre trådar dragas för hand av två man, av vilka den ena håller skivan och den an-

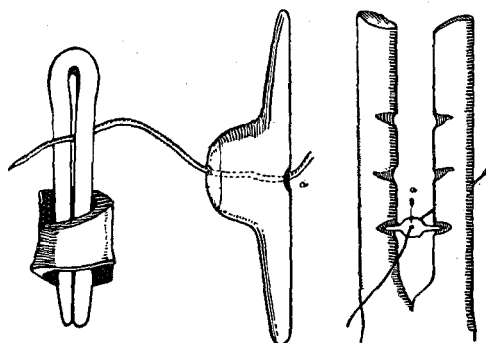

FIG. 6. TRÅDDRAGNINGSRÄDSKAP, RUANDA. EFTER KANDT.

dre klämmaren. Vid större arbeten kilas dragjärnet på vanligt vis fast i ett gaffelformigt trästycke.¹³ Massajernas grannar — akamba och akikuju i Kenyakolonien samt wadjagga på Kilimandjaro — draga också tråd. De förstnämnda använda numera uteslutande importerad sådan, medan en del kikujusmeder ännu alltjämt tillverka »halfabrikaten». Båda dessa folk kalla dragjärnet *uta* — troligen identiskt med *uta*, båge — och är detta hos akamba omkring 2 dm. långt. Från akikuju avbildar Routledge ett sådant med dimensionerna 5×1 engelska tum. Klämmaren (kikuju *ruga*) är av sockertångstyp och omfattas av en ring av järn, i vilken inskjutes en järnkil.¹⁴ Akamba bruka i första hand tråden till sina förnämsta metallarbeten, de fina och välgjorda kedjor, för vilka de äro berömda över stora delar av Ostafrika.¹⁵ Från wadjagga (landskapet Kilema) ger Ker-

¹¹ C. Gouldsbury & H. Sheane, The great plateau of Northern Rhodesia, s. 280. London 1911. I Njassaland, ned till Shiré och mot Sambesi, drages mest mässing, genom en järnplatta med flera hål. Se närmare H. Johnston, British Central Africa, s. 463. London 1897.

¹² Det är ej alls otroligt, att den även förekommer i det mellan Unjamwesi och massajstepperna liggande området, men därom har jag ej funnit några uppgifter

¹³ M. Merker, Die Masai, s. 116, fig. 26a, b. Berlin 1910.

¹⁴ Routledge, The Akikuyu of British East Africa, s. 92. London 1910 (med ypperliga fotografier av redskapen).

¹⁵ G. Lindblom, The Akamba of British East Africa, s. 530, fig. 158—161. Uppsala 1918—20.

sten efter Thornthorn en god beskrivning. Klämmaren består av två järnstavar, för-
enade med en över dem glidande ring
(tångtyp) och dragjärnet är »en mjuk
järnplatta, vilkens hål alltefter behov gö-
ras trängre genom hammarslag eller ut-
vidgas medels en glatt pryl.¹⁶

Vända vi oss nu till sydöstra Kongo,
draga där förmodligen flera folk metall-
tråd. Wissmann nämner emellertid från
sina resor denna konst endast från ba-
kuba, vilka av den koppar, de genom mel-
lanhänder få från södra delarna av Lun-
da-området, vanligen i form av Andreas-
kors, bl. a. draga fina trådar, med vilka
de pryda fästet på sina knivar samt vira
om sina spjutskaft.¹⁷

Mitt enda ytterligare belägg från detta
gebit är från tjivokwe (ofta oriktigt kal-
lade kioque) i Angola. De tillverkade
förr helt och hållet sin tråd av inhemskt
järn men föredraga numera av européer
importerad tråd av mässing eller sådan
av koppar, som via Lunda kommer från
Katanga. Det är alltså i våra dagar en-
dast halvfabrikat som komma ifråga, vil-
ka av smederna genom upphettning göras
smidiga och sedan »så länge dragas ge-
nom en med hål i avtagande storlek för-
sedd fyrkantig järnstav (*tjingangula*)
tills tråden är nog tunn att kunna an-
vändas till att viras kring bössor, kniv-
fästen och prydnadskäppar, något som
tjivokwe älska att göra.»¹⁸ Till detta folk,

som i flera avseenden intaga en särställ-
ning i sitt område, återkomma vi nedan.

Från hela det övriga Västafrika finnas
inga uppgifter. Stuhlmann säger emel-
lertid, utan att ange källa, att tråddrag-
ning med samma verktyg som de här be-
handlade förekommer i n. Togo och bland
haussa.¹⁹ Trots denna anvisning har det
ej lyckats mig finna något därom i litte-
raturen och den erfarne haussa-kännaren
dr P. Staudinger i Berlin, som jag till-
skrivit i saken, har för sin del aldrig sett
tråddragning bland haussa men vill där-
med ej förneka att sådan existerar.

Vidare må nämnas att man på sina
ställen i Sudan nog drager åtminstone
guldtråd. »Man drager guld till tråd,»
säger Park om mandingo (de sv om Segu
boende) men anger ej, på vad sätt det
sker.²⁰

Återstår oss Sydafrika, varifrån mina
belägg till stor del dock äro något osäkra.
Det förefaller emellertid, som om metall-
tråd drages, eller åtminstone förr har
dragits, av en del barotse. Sålunda be-
rättar Moffat, huru han bland barolong,
en av västbetschuanernas stammar, träf-
fade en barotse-smed »från Kurrechane-
berget», en främling alltså bland baro-
long, som arbetade i koppar och mässing
och bl. a. drog tråd genom en järnplatta
med flera hål.²¹ Holub talar om »järn-
tråd av egen tillverkning» i nordöstra
delen av barotses område, vilket väl får
tydas som att man där drog järntråd. Sä-

¹⁶ O. Kersten, Baron C. C. von der Decken's
Reisen in Ost-Afrika, II, s. 20. Leipzig 1871.
Jfr även R. Andree, Die Metalle bei den Natur-
völkern, s. 22. Leipzig 1884.

¹⁷ H. Wissman, Im inneren Afrika, s. 251.
Leipzig 1888.

¹⁸ A. Schachtzabel, Im Hochland von Angola,
s. 143. Dresden 1923.

¹⁹ F. Stuhlmann, Handwerk und Industrie in
Ostafrika, s. 61. Hamburg 1910.

²⁰ Mungo Park, Travels, s. 285. London 1799.

²¹ R. Moffat, Missionary Labours and scenes
in South Africa. London 1842.

dan av koppar och mässing åter importerades.²²

En mycket bestämd uppgift finnes från malepa i norra Transvaal, av de i samma trakter boende babwenda kallade malemba, under vilket namn de torde vara bäst kända i etnologien. De äro enligt missionär Schlömann och Junod skickliga kopparsmeder och draga metalltråd (koppar), medan deras grannar, matabele, basuto, ej synas kunna denna konst. Kopparen importerades förr i form av stavar, enligt deras egen uppgift från trakten av Simbabwe.

»Numera i början av 1890-talet bearbeta malepa i stor utsträckning den av européerna införda koppar- och mässingstråden. I varje malepaby står en grov, manshög påle, som tjänar till tråddragning. På en höjd av 4' är ett koniskt hål borrat eller bränt tvärs igenom pålen, vars ena öppning är av en thalers storlek medan den andra är betydligt trängre. I den större öppningen trycker man in det s. k. dragjärnet, en med ett hål försedd stålplatta.²³ Sådana dragjärn ha malepa en hel uppsättning av med successivt smärre hål, genom vilka metallenen av 2—3 man drages så länge, att tjockleken nedbringats till önskat mått. Medelst dragjärnet giver man på samma gång tråden önskad form, rund eller fasonerad, för speciell användning. Den sålunda framställda tråden bearbetas sedan till de mest olika ting, huvudsakligen halsringar, armband, ringar för benen o. s. v. Dessa ringar innesluta ofta en

stomme av hår eller tagel från nötkreatur, zebra eller häst, omkring vilken den fina koppar- eller mässingtråden viras spiralformigt.»²⁴

Enligt Junod kalla balemba sin dragplatta för *magogo* och klämmaren *ngwenya* »krokodil».²⁵

Huru det förhåller sig med tråddragningen bland de egentliga kafferfolken, vet jag tyvärr ej med visshet. Wood säger att »kaffersmederna ha länge känt konsten att draga metalltråd. Deras dragskivor äro dock mycket klumpiga och metallen ganska mjuk, varför tråden blir ojämn. Vidare kunna de ej draga järntråd utan äro nödsakade till att nöja sig med de mjukare metallerna, mässing och koppar».²⁶ Wood nämner dock ej, vilka folk detta syftar på, varför jag meddelar hans uppgift med en viss reservation, så mycket mera som han ej alltid är en pålitlig källa. Emellertid uppger Andree, att zuluerna draga metalltråd. De smälta först tillsammans koppar och tenn och hälla detta i en form, som fås på så vis att en käpp i sned riktning köres genom en handhög. »De smala mässingskäppar (sic!), man får på det viset, hamras sedan med en liten hammare mot en sten, varpå de åter uppmjukas i eld. Detta upprepas tills de blivit nära 3 mm. smala. Ena änden slipas sedan mot en sten och drages genom den även i Europa bekanta järnplattan. På det viset

²⁴ Schlömann, Die Malepa in Transvaal, s. 69. Verhandl. d. Berliner. Ges. f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte. Berlin 1894.

²⁵ H. Junod, The Balemba of the Zoutpansberg (Transvaal), s. 280. Folk-Lore, Vol. XIX. London 1908.

²⁶ J. G. Wood, The Natural History of Man. Africa, s. 100. London 1874.

²² E. Holub, Sieben Jahre in Südafrika, II, s. 382. Wien 1881.

²³ Enligt Junod har malembas dragplatta flera hål.

göres mässingstråden allt smalare, tills den blivit ungefär som skomakartråd.²⁷

Framhållas bör slutligen att metalltråd tillverkades i det gamla Egypten, först troligen endast av de mest tånjbara metallerna, guld och silver, men senare även av mässing och järn. Några dragplattor av järn synas ej ha anträffats, ej ens å avbildningar (jfr dock strax nedan) och därför antager man att tråden åtminstone till att börja med hamrades ut och sedan rundades med fil. Nu finns det emellertid uppgifter om dragplattor från det gamla Egypten. G. Möller, den förnämste kännaren av de egyptiska metallarbetena²⁸ säger, att under Mellersta Riket »ha egyptierna utan tvivel förstätt att framställa äkta tråd, d. v. s. dragen metalltråd. Genom gjutning, smide eller genom tillskärning av grova bleckstycken fick man stavar (s. k. *Zainen*) och dessa drogos genom stenplattor med en rad hål av avtagande storlek».²⁹ Under Mellersta Rikets tid var järnet ännu föga känt i Egypten³⁰ och det bör därför ej förvåna,

²⁷ Andree, *Die Metalle*, s. 52 (efter Kranz, *Natur- und Kulturleben der Zulus*, s. 67. Wiesbaden 1880. Detta arbete är mig ej tillgängligt och jag har ej i andra verk över zuluerna funnit någon motsvarande uppgift).

²⁸ »Han lärde i sin fars guldsmedsverkstad praktiskt känna yrket,» skriver dr Lugn till mig.

²⁹ G. Möller, *Die Metallkunst des alten Ägyptens*, S. 30, 1924. Jag står i tacksamhetsskuld till dr P. Lugn, Viktoriamuseet, Uppsala, för såväl hänvisningen som citatet. Dr Lugn hänvisar också till H. Schäfer u. G. Möller, *Ägyptische Goldschmiedearbeiten*, Berlin 1910 samt E. Vernier i *Bulletin de l'Institut Français d'Arch. au Caire*, XII (1916) s. 35—42, vilka arbeten ej heller är mig tillgängliga. Jfr vidare artikeln »Draht» av Roeder i M. Ebert, *Reallexikon d. Vorgeschichte*, Berlin 1925 (med litteraturhänvisningar), på vilket prof. K. B. Wiklund haft godheten ge mig anvisning.

³⁰ Om de äldsta järnfynden från Egypten se Möller *anf. arb.* s. 12.

att dragplattorna voro av annat material. Om än belägg därför ej finnas, synes det dock mycket sannolikt, att man senare övergick till dragplattor av järn. Redan Wilkinson framhåller, att frånvaron av fynd ej är något bevis för att dragskivan saknades hos egyptierna (han kände ej till den av sten), enär en hel del hantverk säkerligen varit kända, fastän de varken äro representerade genom fynd eller på avbildningar.³¹ Ermann framhåller detsamma rörande just metallarbeten: »Ty här möta vi åter den anmärkningsvärda omständigheten, att avbildningarna och modellerna i gravarna med förkärlek återge oviktigare saker, medan de nästan alldeles ignorera en så mycket bedriven och utvecklad konst.»³²

Huru det nu än må förhålla sig, huvudsaken är att vi fått belägg på att dragplatta användes i det gamla Egypten. De nu givna exemplen, vilka äro hopställda å kartskissen fig. 7 avse icke att vara uttömmande för Afrika, men de torde ändå gott räcka till för huvudsyftet med denna lilla studie: att söka visa att tråddragningen ursprungligen ej är inhemsk bland afrikas negerfolk. Granska vi nämligen beläggen närmare finna vi, att de så gott som samtliga äro från folk, som äro influerade av icke-negerkultur eller som i ett eller flera avseenden stå högre än sina grannar. På sin höjd i gränsområdena för teknikens förekomst kunna även andra folk ha lagt sig till med dragningen genom direkt lån. För

³¹ Wilkinson, *Manners and customs of the ancient Egyptians*, III, s. 129. London 1837.

³² A. Ermann, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, s. 609. Tübingen.

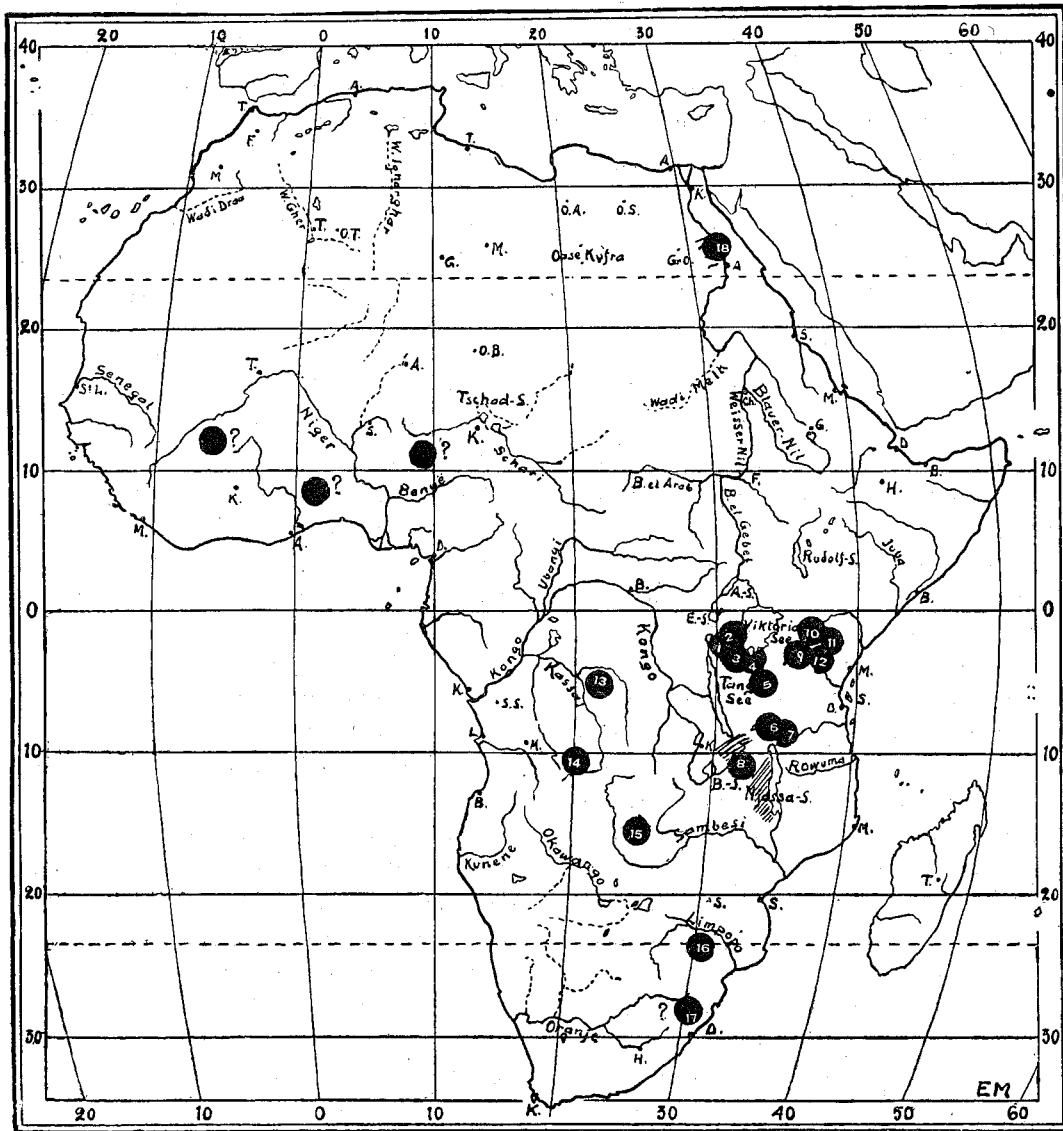

FIG. 7. UTBREDNING AV KONSTEN ATT DRAGA METALLTRÅD I AFRIKA.

1. Ruanda. 2. Karagwe. 3. Kiziba. 4. Usindja. 5. Unjamwesi. 6. Konde. 7. Ukinga. 8. N. Rhodesia o. Njassaland. 9. Massajer, 10. Akikuyu. 11. Akamba. 12. Wadjagga. 13. Bakuba. 14. Tjivokwe. 15. Barotse. 16. Malemba. 17. Zulu'er (?). 18. Fornegypten (dragplatta av sten). ? = Haussa, Togo, mandingo.

att få bekräftelse på det nu sagda vilja vi åter börja vår rundvandring.

Om det är en tillfällighet eller ej, är svårt att säga, men det synes i alla fall vara ett faktum, att tråddragningen har sitt centrum i området mellan de stora centralafrikanska sjöarna, där det invandrat, högre stående hamitiskt herdefolk, bahima-batusi, härskar över jordbrukande bantunegrer (Ruanda, Karagwe, Kiziba med gränstrakter). I Unjamwesi härskar visserligen inga bahima men sådana ha invandrat dit.³³ Liksom bahima använda wanjamwesi kärll av trä, kvinnans ställning är hos dem inflytelserikare än hos ostafrikanska bantufolk i allmänhet (moderrätt) o. s. v. Även till trakterna sydost om Tanganjika sträcka sig bahimas invandring. Sålunda lär en bahimafamilj sitta som härskare³⁴ i det stora landskapet Ufipa. I området mellan Tanganjika och Bangyeolo ända till Katanga finnas wanjamwesi, i bofasta kolonier eller åtminstone som handelsmän, vilka av gammalt synas haft sina vägar hit och kan det tänkas, att de medfört tråddragningens konst.³⁵

Även de niloto-hamitiska massajerna å Ostafrikas högstepper äro invandrare. Akikuyu och wadjagga äro bantu men kunna räknas till de stammar, som tyskarna kalla »Masai-Affen». De ha bl. a. lånat sina sköldar och spjut från massajerna. Även akamba (åtminstone de västliga) hava, om än i mindre grad än akikuyu, influerats av massajerna och

likaså kan man hos dem skönja en del kulturelement från hamiterna i nordost.³⁶ Något belägg på att dragning av metalltråd förekommer hos dessa, galla, somalier etc., har jag dock ej funnit ej heller från Abessinien.

Bakuba eller bushongo avvika också i åtskilligt från sina grannar, t. ex. baluba, genom sina vapen m. m. I sin byggnadsstil, säger Wissman (s. 251), överträffade de alla andra stammar, han kom i beröring med. De anses ha invandrat från trakterna mellan Shari och Ubangi, där de torde kommit i beröring med högre sudanesisk kultur.

I tjiwokwe i Angola möta vi ett annat folk, som intager en särställning inom sitt område, dels genom sin yttre typ — högväxta gestalter med smärta ben — dels genom materiella kulturelement. Schachtzabel, s. 34, sätter dem, något onödigt i samband med »Nordostafrikas invånare, med vilka de på ett påfallande sätt, utan några geografiska förbindelse-länkar, även ha två kulturelement gemensamma, nämligen bruket av huvudpallar samt tråddragningens konst». Att detta omdöme är felaktigt ifråga om tråddragningen, framgår utan vidare av beläggen ovan och vad huvudpallarna beträffar, ha ju dessa även ett sydligt utbredningsområde, från Sambesi upp in i södra Kongo. Så mycket är i alla fall säkert, att tjiwokwe äro invandrare i sitt nuvarande område dit de troligen kommit från vattendelaren mellan Sambesi och Kongo-bäckenet.

Vad så beträffar frågan om huruvida tråddragning finnes hos haussa och i Togo, där även haussa bo, har jag, som

³³ Meyer, Die Barundi.

³⁴ H. Ramsay, Über die Expedition nach Ruanda und zum Rukvasee s. 321. Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde. Berlin 1898.

³⁵ Andree, anf. arb. s. 53. Gouldsbury and Sheane, anf. arb. s. 289.

³⁶ G. Lindblom, The Akamba, s. 580 ff.

sagt, ej kommit till något resultat utan får nöja mig med att sätta frågetecken på utbredningskartan. Huru det nu emellertid än må förhålla sig, så ha vi här ett område, som varit starkt utsatt för främmande inflytande. Haussa äro ju en blandning av negrer och hamitiska element med starkt påverkad kultur från det mohammedanska Nordafrika (om vilket jag visserligen intet vet beträffande tråddragning).

Varifrån barotse vid övre Sambesi fått sin tråddragning, om de nu utföra sådan, vågar kan ej sägas. Deras tidigare historia är ännu dunkel. Jag vill emellertid taga fasta på att Holub endast synes funnit »järntråd av egen tillverkning» i nordöstra delen av deras område, alltså bland dem som bo närmast Bangveoloområdet, där dragning förekommer. För övrigt kan nämnas att de som prydnad använda ringar av gräs virade med koppartråd — en teknik som har stor utbredning i det centralafrikanska sjöområdet. I flera avseenden äro de kulturellt influerade från nordost och nordväst.

Malemba i norra Transvaal äro invandrare och ha troligen kommit från någonstädes norr om Sambesi. De skilja sig i flera avseenden från sina grannar, från bawemba samt från de med basuto blandade matabele. »Deras religiösa bruk, deras fysiologi och karaktärsegenskaper såväl som deras färdigheter å hantverkets gebit avvika betydligt från alla andra sydostafrikanska stammars» säger Schlömann³⁷ och anför många exempel på detta. Även de förfärdiga bl. a. halsringar, armband (*busenga*) etc. »av här

eller tagel eller ko-, zebra- eller hästsvansar. De viras spiralformigt med fin koppar- eller mässingstråd» (av den egna tillverkningen). »För *busenga*,» säger Junod, »brukade balemba köpa diverse varor, såsom spannmål, getter, boskap, ja t. o. m. hustrur.» Deras verktyg för tråddragning, säger han vidare, förvånade högligen basuto, som ej förut sett något sådant. Även Mauch, Zimbabwe-ruinernas återupptäckare, framhåller, fastän han endast ägnar dem några få rader, huru balemba i mycket avveko från sina grannar. Bland annat säger han: »de äro även de enda, som äro istånd att draga metalltråd».³⁸

Från de egentliga kafferfolken, zuluer etc., äro uppgifterna, såsom redan nämnts, skäligen osäkra. Här må endast erinras om att även dessa en gång säkerligen kommit uppifrån Sambesi-området. Som bekant har betydande folkförskjutningar ägt rum i Sydafrika, vadan det är ganska troligt, att de mäktiga storhövdingarna »importerade» i finare metallarbeten kunniga smeder, medan konsten blev främmande för folkets flertal.

Huruvida metalltekniken, i första hand då järnets bearbetning, är inhemsk i Afrika eller icke, är ett ännu ej med säkerhet löst problem, angående vilket meningarna äro delade; å ena sidan står v. Luschan, å den andra Foy och Ankermann. Med detta spörsmål behöver emellertid säkerligen metalltrådsdragningen ej sammankopplas utan torde vi på grund av ovan gjorda utredning med säkerhet kunna våga påstå, dels att den

³⁷ Schlömann, s. 67.

³⁸ C. Mauch, Reisen im Inneren v. Süd-Afrika 1865—72. Petermanns Geogr. Mitteilungen. Erg. h. 37, s. 47. Gotha 1874.

icke är inhemsk bland de afrikanska negerfolken, dels att den ursprungligen kommit från en och samma källa. För detta senare talar överensstämmelsen i tillvägagångssättet — dragskiva och klämmare. Däremot blir det nog svårt att med säkerhet besvara frågan, varifrån denna teknik kommit. Det synes mig emellertid, att man måste taga med i räkningen, att Egypten kan ha varit ursprungslandet, varifrån så många andra kulturelement spritt sig till Centralafrika. Om även tråddragningen kommit från det gamla Egypten synes det, eftersom den ej tyckes förekomma bland niloterna vid övre Vita Nilen dock vara uteslutet att tänka på en spridning från folk till folk; i Kavirondo norr om Viktoriasjön tillverkas fyrkantig järntråd genom hamring.³⁹ Snarare skulle det då kunna tänkas, att de hamitiska bahimabatusi medfört konsten från sitt »urhem» i norr och att den sedan från och genom dem spritt sig i sjöområdena och vidare söderut. Dessa invandrare ha, bortsett från sina somatiska kännetecken åtskilligt som pekar på inflytande från Egypten. För att taga ett pregnant exempel bära bahimakungarna, åtminstone i Kiziba, en egendomlig huvudprydnad, som mycket erinrar om faraobandet.⁴⁰

En annan och kanske lika stor möjlighet skulle kunna vara, att tråddragningskonsten kommit till Afrika genom in-

fallsporten Sambesi, på vilken väg även åtskilliga andra kulturelement synas vandrat upp i det inre. Tekniken kan stå i samband med Simbabwekulturen och dess ännu olösta gåtor. Som en möjlighet kan anföras, att de tidiga portugisiska missionärerna i dessa trakter lärde infödingarna finare metallarbeten, särskild guldsmidskonst. Allt detta är dock endast förmodanden. Gå vi till de förislamiska kulturerna i sydvästra Asien, vet jag icke ens om tråddragningstekniken förekom där.

Tills vidare kan man alltså med säkerhet endast peka på det gamla Egypten som det möjliga ursprunget för den afrikanska tråddragningen. Från det övriga Nordafrika har jag intet belägg. Även om vi gå utanför Afrika, äro uppgifterna om tidig tråddragning mycket sparsamma. Till och med de stora encyklopedierna med specialartiklar över tråddragning tåga stilla i den punkten, men detta betyder kanske ej så mycket, då de i tämligen stor utsträckning endast synas skriva av varandra. En bestämd om än negativ uppgift möter hos Feldhaus, som skriver: »Från den klassiska forntiden äga vi ej heller någon beskrivning på dragning av tråd, blott på smidande av sådan... Den frågan är ännu obesvarad, hur romarna framställde tråden till sina ståltrådslinor. Som någonting bekant nämnes dragjärnet i största korthet av munken Teophilus omkr. 1100.»⁴¹ Enligt

³⁹ J. Thomson (Through Masai Land, s. 492. London 1885) säger om befolkningen i landskapet Samia i Kavirondo: »Man gör metalltråd, imitation av den från kusten kommande *senengé*-tråden. Skillnaden är endast, att den inhemska är fyrkantig i st. f. rund... Den göres fyrkantig på så vis, att den hamras med en cylinder av järn».

⁴⁰ Rehse, Die Kisiba, s. 89, fig. 121.

⁴¹ S. N. Feldhaus, Die Technik der Vorzeit etc., artikeln Draht. Leipzig 1914 (Prof. G. Selbergren har haft vänligheten ge mig anvisning på arbetet). Ett annat arbete av Feldhaus, i vilket man skulle kunna vänta sig uppgifter, är Beiträge zur Geschichte des Drahtziehens (i Anzeiger f. die Drahtindustrie. Berlin 1910). Detta är mig dock ej tillgängligt.

en uppgift, som jag dock endast har i andra hand, skulle Schliemanns fynd från Mykene visa »det nu brukliga sättet att draga ädelmetaller med dragjärn med koniskt borrade hål av olika vidd.»⁴² Jag har tyvärr ej kunnat finna uppgiften hos Schliemann, men den förefaller ju ej otrolig. Säkert torde i alla händelser vara, att metallträdsdragningen går långt tillbaka i tiden och det även i Nord-europa. T. J. Arne har sålunda meddelat mig, att en dragskiva med hål anträffats i en norsk vikingagrav och en ännu äldre i ett förhistoriskt mossfynd i Danmark. Ebert skriver också: »Den i vår tid brukliga framställningen av metalltråd, i det att tråden drages genom ett dragjärn med hål av avtagande storlek, kan följas tillbaka ända till vikingatiden, från vilken fynd av dragjärn föreligga.»⁴³ Från nordborna ha troligen lapparna lånat sin tennträdsdragning, vid vilken de använda dragskivor av ben.⁴⁴

De sista uppgifterna äro medtagna för att antyda, att metallträdsdragningen säkerligen är mycket gammal även utanför Egypten och redan tidigt måste haft en rätt stor spridning. Vad beträffar de gamla kulturländerna kring Medelhavet — utom Egypten — synas dock inga säk-

ra uppgifter föreligga. »Att dragen tråd förekom under den klassiska forntiden, har ofta påståtts men ännu aldrig med säkerhet påvisats,» säger också Ebert.

Om vi slutligen sammanfatta, komma vi till följande resultat: Dragningen av metalltråd måste vara långods bland de afrikanska negerfolken. För att besvara frågan, varifrån den kommit till dem, finnes enligt min mening åtminstone tills vidare ingen annan fast punkt att peka på än det gamla Egypten. Möjligen har tekniken härifrån förts till negerafrika genom hamitiska vandringar (batusi-bahima?), möjligen från ostkusten via Sambesi. Under alla förhållanden synas kopparfyndigheterna i Katanga, det centralafrikanska gruvcentrat, haft en viss betydelse för dess utbredning, sedan den en gång hunnit in i Centralafrika.

Sedan uppsatsen redan satts, har jag funnit följande uppgift om tillverkning av guld- och silvertråd i staden Accra på Guldkusten, vilken för fullständighetens skull här bifogas då det förefaller, som om tillverkningen skulle ske genom dragning: »Accraborna äro mycket skickliga guldsmeder... De arbeta guld och silver genom dragning (à la filière) och framställa tråd av ett hårstrås finhet. Tråden göres för hand med en mekanisk regelbundenhet och likaså deras filigransarbete, som har behagliga och regelbundna former». (*E. Fodà, Le Dahomey*, s. 128. Paris 1895.)

⁴² Uppfinningarnas bok, Bd. VI, s. 576. Stockholm 1904.

⁴³ O. Ebert, Reallexikon.

⁴⁴ Jfr N. Keyland, Tenntrådsspinning, tenndragning etc. hos lapparna i norra Jämtland, s. 148 ff. Fataburen 1920.

NYA BIDRAG TILL BOKTRYCKARKONSTENS HISTORIA.

AV

SUNE AMBROSIANI.

Boktryckarkonsten har som bekant ständigt prisats som den mest internationella upptäckt, som skulle ha gjorts under människosläktets historia. Ingen upptäckt har — har man sagt — medfört liknande omvälvningar, ingen har i lika grad lett utvecklingen in på nya banor. Det är därför ej underligt, att man sedan mycket länge sökt utforska allt, som kan ha stått i samband med dess tillkomst, i vilken stad och av vilken person den uppfunnits. Man har även på mer eller mindre teoretiserande vis sökt dess rötter inom olika grenar av äldre hantverk, både i guldsmedens stansar, myntmästarens stampar, metallsnidarens klichéer, xylografens stockar och bokbindarens metallbokstäver. Men lösa bokstäver, som sålunda har kunnat kombineras till olika kortare texter, funnos redan i det gamla Rom och dessutom århundradena igenom t. ex. hos bokbindarna. Enligt den traditionella uppfattningen bestod uppfinningen av boktryckarkonsten således icke i kombinerandet av lösa bokstäver till mindre texter utan däruti att man utexperimenterat en metod, genom vilken man på ett bekvämt vis kunde erhålla en

stor mängd bokstäver av samma slag. Med dessa kunde sättaren sedan sätta sida efter sida, och när de en gång använts, kunde han åter plocka dem isär för att vid behov ånyo taga dem i bruk. Gjutandet av dessa bokstäver, »typer», har varit den stora upptäckt, som — vad Europa beträffar — tillkommer Johan Gutenberg.¹

Numera måste det formuleras: »vad Europa beträffar». År 1925 kom nämligen ut i New York en bok: »The invention of printing in China and its spread westward» av Thomas Francis Carter, extra ordinarie professor i kinesiska vid Columbiauniversitetet. Denna bok innehåller så mycket nytt till papperets och boktryckarkonstens historia hämtat från olika delar av Asien och andra världsdelar, att en resumé av dess viktigare uppgifter och synpunkter må kunna påräkna ett mer än vanligt intresse. De senare årtiondenas stora fynd vid utgräv-

---

¹ Sune Ambrosiani: Översikt över den svenska bildreproduktionen under 1800-talet i Bildreproduktionen i Sverige från början av nittonde århundradet, Sthlm 1923, s. 4. Isak Collijn; Samtida utsagor om boktryckarkonstens uppfinning i Liber Librariorum, I, sid. 55.

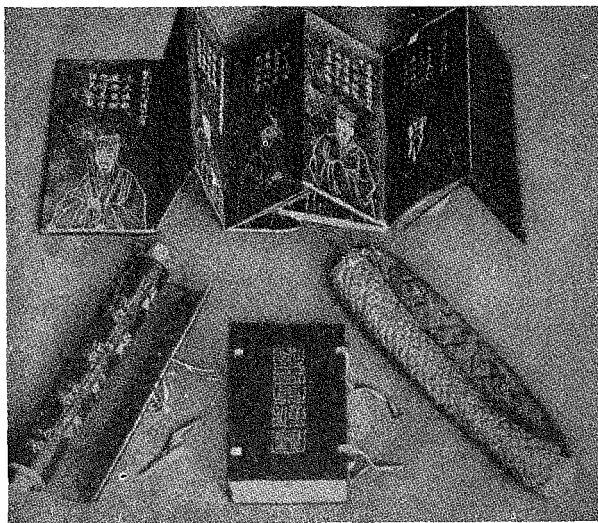

FIG. 1. BOKTYPER FRÅN KINA. UR MEDDEL. FRÅN SV. BOKTRYCKARFÖR.

ningar i olika delar i Kina och Centralasien har bragt ett oerhört material i dagen, och detta material har den nya generationen av fackforskare efter grundliga språkstudier kunnat tillgodogöra sig. Som vanligt tillägger den skeptiske historikern: av allt att döma har man trots allt det uppseendeväckande nya, som nu kommit i dagen, att vänta mycket mer, allteftersom nya fynd göras och det redan vunna materialet blir än bättre genomstuderat. Det nu framkomna — hur märkligt det än är — ger endast antydningar om vad som ytterligare kan vara att motse. Detta är emellertid icke att uppfatta som en sur anmärkning mot författaren, ty han betonar själv att så är, och detta kan han göra med full rätt, då han under förstudierna till denna bok haft tillfälle att personligen stifta bekantskap med alla de större bibliotek och museer, som innehålla stoff till hans forskningar.

För att fastslå vad boktryckarekonstens uppkomst kan vara, måste man vara ense om vad boktryck innebär. Att trycka en bok har emellertid icke under gångna tider alltid betytt ett och detsamma som i vår tid. En bok har ej heller alltid sett ut sådan, som vi äro vana att se den. Å fig. 1 visas några huvudtyper för kinesiska böcker. Till vänster nedtill avbildas en rulle av siden, en bokform som var i bruk under Handynastien — från år 200 före till omkring 100 efter Kr.; till höger nedtill en rulle av papper — i bruk mellan cirka år 100 till år 1000 efter Kr.; överst en vikt bok av det slag, som började användas på 800-talet och som fortfarande är den form, vari buddhistisk andlig litteratur offentliggöres; nedtill i mitten en häftad bok, en form för böcker, som kanske redan på 900-talet från Västerlandet kom till fjärran Östern och som sedan i många variationer fortlevt där. Liksom för manuskript använ-

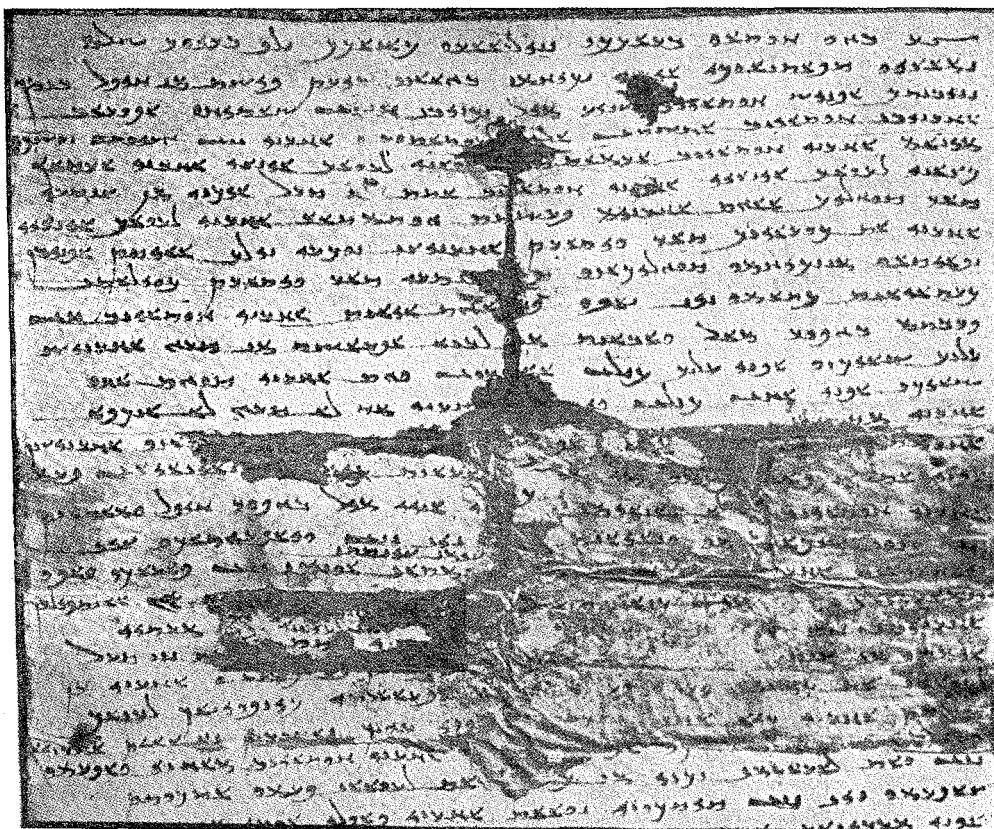

FIG. 2. ETT AV ÄLDSTA HITTILLS KÄNDA PAPPERSBLAD, KINA, OMKR. 150 E. KR.
KLICHÉ UR SVENSK PAPPERSTIDNING. EFTER CARTER.

des sedan tiden före Kristi födelse papper som material till böcker i Kina och i stora delar av Asien, papper, som väsentligen framställdes av linnelump. I en kinesisk annal omtalas, att markis Ts'ai Lun till kejsaren av Kina år 105 efter Kr. lämnat en redogörelse för, huru papper borde tillverkas, och att man borde låta detta material ersätta annat som tidigare använts.

Även fynd bekräfta, att man i Kina under de första århundradena av den kristna tidräkningen i stor utsträckning tillverkat papper. Sir Austen Stein har

i en ruin av ett vaktorn tillhörande den stora kinesiska muren sålunda anträffat nio på papper skrivna brev från tiden omkring år 150 efter Kr. Som dessa papperslappar äro de äldsta till våra dagar bevarade ha de naturligtvis tilldragit sig den största uppmärksamhet fig. 2. I Turkestan har doktor Sven Hedin vid Lou-lan anträffat papper, som ej är så avsevärt mycket yngre än de ovan omtalade. Den avbildade lappen, fig. 3, har kinesisk skrift. Men ej allenast till skrivmaterial, utan även för en mångfald andra uppgifter har papper under de där-

FIG. 3. PAPPERSBLAD FRÅN CIRKA ÅR 200 E. KR. FUNNET AV DOKTOR SVEN HEDIN I LOU-LAN.
UR MEDDEL. FRÅN SVENSKA BOKTRYCKARFÖRENINGEN.

efter kommande århundradena tillverkats i Kina och i Centralasien. Produktionen av detsamma måste i högsta grad ökas, sedan behovet efter tryckpapper ansenligt stigit.²

Vid tryckning behövs utom papper även trycksvärta, typer eller surrogat för sådana, klichéer för illustrationer och pressar. Alla dessa faktorer ha sin egen långa historia och det har dragit århundraden, innan de genomgått var och en sin utveckling och innan de olika elementen rätt kombinerats, så att man nått fram till de imponerande resultat vår tryckerikultur för närvarande presterar.

Carter anser, att man steg för steg kan följa, hurusom boktrycket utvecklats ur avtrycket av sigillstampen. Ännu i det moderna kinesiska språket begagnas samma beteckning för båda, »yin». Följer man detta ords betydelseglidning tillbaka, kastar även detta på sitt vis ljus över uppkomsten av boktrycket i Kina. Under Handynastien betydde ordet »yin», att man genom sigillavtryck i mjuk lera styrkt handlingens autencitet. Sedan på 400—500-talen efter Kr. dylik sigillering kommit ur bruk, betydde samma ord de stämplor i rött, som på den tiden ersatte de tidigare avtrycken uti lera. Sedermera, när taoistprästerna låtit framställa i mängd besvärjelseformler som avtryck av »träsigill», d. v. s. i trä utskurna texter, vilka voro flera tum i kvadrat, och vilka buro Laotsus eller någon annan höghets namn, kallades även dessa avtryck för »yin». När man något senare börjat

mångfaldiga buddhistiska bilder och texter, kallades även detta blocktryck för »yin». Samma benämning erhöil likaså de rörliga typerna, som brukades alltifrån 1100-talet och framåt, ja även den allra modernaste Linotype-sättmaskinen.

Genom en kommentar till dessa satser torde faserna inom den kinesiska boktryckarkonsten kanske bäst få konturer. Sigillstampen, som ursprungligen såväl i Östern som i Västern gav ett avtryck i något mjukt ämne, ersattes med en stämpel, som färgades med färg och som oftast avtrycktes på papper. Sådana stämplor utfördes i alla slags lämpliga material av skickliga yrkesmän. När samfundet började kräva, att allt flera dokument uppsattes, måste ett allt större antal personer förse sig med dylika stämplor.

Med tiden förlorade dessa stämplor i vissa fall sin ursprungliga uppgift: att bekräfta en handlings innehåll. De växte i format, skuros i hårt trä och det stämplade trycktes för innehållets skull — för reproduktion. Särskilt för vissa ändamål kunde tryckning i massa med stämplor komma i fråga. När man endast fordrade en bild eller en kortare text, voro dylika stämplor mycket användbara. Till våra dagar ha också bevarats stora mängder sådana avtryck med Buddhabilder eller med taoistiska besvärjelseformer. Av detta kan man sålunda se, att det redan tidigt varit de mäktigaste dåtida religiösa rörelserna, som tagit denna sorts tryckning i sin tjänst i och för spridning av vad som man i våra dagar skulle kalla propagandatryck.

Till denna sorts tryckning användes

² I övrigt kunna vi ej här följa de nya uppgifter till papperets historia, som Carter meddelar. Ett referat av dessa har meddelats i Svensk Papperstidning för den 1 juni 1926.

stämplar av något hårt träslag, vanligen päronsträ. Blocket kunde när det var som störst omfatta två trycksidor och gjordes lagom tjockt för att hålla. Dess ena yta finpolerades och överdrogs med ett fästämne av kokt ris. En skicklig yrkes-skrivare utskrev texten på tunt papper. Textsidan lades mot stockens preparerade yta och texten avtrycktes sålunda bakfram på denna. Träsnidaren tog sedan vid. Fel under arbetet reparerades genom isättning uti blocket av mindre trästycken. Som synes är det här beskrivna, redan under första årtusendet i Kina brukade förfarandet alldeles detsamma som det som fortfarande brukas av xylograferna.

Tryckning skedde uteslutande för hand och med borstar. Så vitt man nu vet, hade man aldrig i Orienten i äldre tider kommit därhän, att man använt någon sorts tryckpress. Den utskurna trästocken färgades, papperet pålades och borstades med en borste, så att man fick avdrag. Redan i Kina kunde vid tryckningen en viss arbetsfördelning äga rum, så att en man färgade stocken och en annan gjorde avdragen. Somliga arbetare nådde på den tiden en sådan färdighet, att man på en dag kunde göra flera tusen avdrag. Man tryckte endast på en sida av det tunna papperet och baksidorna hopklistrades mot varandra. Utom i svart tryckte man även i rött. Taoisterna tryckte till och med med förkärlek sina trollformler i rött på grund av den mystiska kraft, som den röda färgen av sig själv ansågs äga. Som bekant spelar denna röda färg även i nordisk forntro en egenartad roll. Ett samband torde ej heller få anses vara ute-

slutet mellan dessa asiatiska och nord-europeiska föreställningar.

För att förstå den väg, som tryckeriförfarandet i bortre Orienten kom att slå in på, bör man till en början erinra om en egenhet hos det kinesiska skriftspråket, nämligen att det ej har några bokstäver, utan består av cirka 40,000 ideografiska tecken. En uppdelning i skriftspråket av orden i sådana enheter, som ett europeiskt alfabet tillåter, kunde således ej utnyttjas. Det blev därför ganska naturligt, att boktryckarna i Kina århundradena igenom arbetade med xylografiska stockar, och vanan härvid var länge så stor, att man i Korea även sedan landet fått ett skriftspråk med bokstäver på 1400-talet, till en början fortfarande gjöt typer för orden i sin helhet och sålunda icke för bokstäver.

Ovan har det framhållits, att det varit de mäktiga religiösa rörelserna, som tagit boktrycket i sin tjänst och utvecklat detsamma. Syftet med tryckningen var emellertid icke på den tiden detsamma som i senare tid i Västerlandet. Orsaken, varför man tryckte en skrift i det gamla Kina var nämligen framförallt den, att man ville ha autentiska kopior av de heliga eller klassiska skrifterna. Liksom man, när man funnit en helig skrift inbuggen uti en klippa, ansåg, att det säkraste sättet att få en trovärdig kopia av denna vore att avfärga inskriften och på papper göra en avklappning av densamma, trodde folket, att klassikerna ej vore riktiga, om de ej vore avdrag av den autentiska texten. Därför lät kejsaren någon av sina högstbetrodde utskära stockar med »riktig» text till klassikerna och genom tryckning mångfaldiga densamma.

Först när köparen visste, att han hade en sådan text eller den rätta Buddha-bilden att få, var han hågad för handel, ty endast en sådan bild hade den rätta lyckobringande kraften. Även synes upp-lagornas storlek ofta ha berott på, att utgivaren beställde en stor sådan för att han genom skriftens oerhörda spridning hos den högste skulle kunna ernå ett vederlag t. ex. ett långt liv. Sådant var syftet för den japanska kejsarinna, som i en miljon exemplar lät trycka en besvärjelseformel och utdela densamma. Denna trycksak är den äldsta daterade — från omkring år 770 — av de bevarade. Hur kosmopolitisk den japanska kulturen redan vid denna tid hade blivit, framgår därav, att denna formel var avfattad på ett indiskt språk och tryckt på kinesiskt vis i Japan. Flera exemplar av detta tryck har bevarats till oss i tempel, dit de skänkts av kejsarinnan. I detta land finnes det således arkiv med mer än tusenåriga anor!

Tydligt på ett mycket tidigt stadium har man tagit sig för att jämte småtrycket jämväl trycka böcker. Sådana ha emellertid av yttre grunder icke kommit att bevaras i Kina eller Japan, men däremot desto fler i Turkestan, där klimatet har samma gynnsamma egenart som Egyptens. Ingenting förfares. I närheten av staden Tun-huang nära de tusen Buddhas grottor påträffades i ett troligen år 1035 igenmurat rum bland ett otal kinesiska manuskript även några tryckta böcker. Mycket av det därfunna har sir Austen Stein år 1907 fört till British Museum. Inga av trycksakerna synas ha blivit utförda i Turkestan, utan alla vara införda dit från Kina. Utom tre små

böcker i form av rullar och en vikt bok fanns en större bokrulle, som — tack vare sin datering — för närvarande är världens äldsta boktryck, fig. 4.

Boken består av sex blad text och ett blad med figurer, varje blad är två och en halv engelska fot långt och en fot brett, således hela rullen omkring 5 meter lång. Arken ange formatet på de trästockar, som vid tryckningen varit i användning. I slutet av texten finnes följande datering: »Tryckt den 11 maj 868 av Wang Chieh till fri allmän utdelning i avsikt att med djup vördnad föreviga minnet av hans föräldrar». Om Wang Chieh, som sålunda är den förste boktryckare, vars namn världen känner, har man sig i övrigt ingenting bekant.

Innehållet i den skrift, med vilken Wang Chieh ville hedra minnet av sina föräldrar, utgöres av ett samtal mellan Buddha och en hans lärjunge om alltings överklighet. Denna skrift var synnerligen omtyckt inom buddhismen och ofta har avskrivandet av densamma proklamerats som en god gärning. Carter har till och med kunnat anföra ett exempel på denna sed från så sen tid som våra dagars Amerika. Huru mycket berömvärdare måste det då ej ha varit att låta mångfaldiga densamma genom tryckning!

Granskar man denna år 868 tryckta skrift ur tekniska synpunkter, är det tydligt, att den på intet vis är ett nybörjararbete, utan en lång utveckling av fackyrkesskickligheten måste ha föregått densamma.

Den vikta bok, som omtalades bland fynden från samma plats, är en liten Sutra och sätillvida märklig, eftersom

FIG. 4. DEN AV WANG CHIEH ÅR 868 TRYCKTA BOKEN. »VÄRLDENS ÄLDSTA DATERADE TRYCKTA BOK.

den är den första kända skrift, som är tryckt i sidor, paginerad och vikt i drag-spelsform. Utom dessa finnes ett antal på andra orter funna böcker från 900-talet och senare århundraden bevarade; alla äro tryckta med stockar, ett förfaringssätt, man kanske med lån av en engelsk term i brist på bättre skulle kunna kalla »blocktryck». Vad innehållet beträffar i de äldsta kända tryckta böckerna, är detta mycket ofta buddhistiskt-religiös litteratur, taoisterna trycka sina besvärjelseformler och utgiva små tryck, som svarar mot den romersk katolska kyrkans avlatsbrev. Även profana skrifter ha utgivits såsom skolböcker och ett konversationslexikon. Huvudorten för blocktrycket var västra Kina, provinsen Szechuen med huvudstaden Cheng-tu. Denna blev för en kortare tid i slutet av 800-talet hela det kinesiska rikets huvudstad och under 900-talet för ett separerat rike. Från denna stad finnes även för första gången i den kinesiska litteraturen omtalat, att där höllos böcker till salu, och under 900-talet utvecklades bokindustrien alltmer därstädes.

En av Kinas ledande statsmän under 900-talet var Feng Tao som av kineserna kallats boktryckarkonstens fader. Denne lärde sig i Cheng-tu, huru boktryckeriet borde utnyttjas. Hans storverk var att med statsmedel utgiva den confucinska religionens klassiska böcker. Först reviderades texterna under ledning av »nationalakademien» och en av tidens främsta skönskrivare utsågs att sedan utskrivna dem. När till kejsaren år 953 den färdigtryckta editionen av klassikerna överlämnades, avgavs därjämte till honom en redogörelse för huru arbetet

administrerats. De nio klassikerna i reviderad text och med kommentarer hade utgivits i 130 volymer. »Den universella läran skulle genom tryckningen bli evig.» Kort därefter förvandlades rätten att trycka klassikerna till ett regale för att ej den ortodoxa redaktionen av texterna skulle kunna förvanskas. Av denna den första editionen av klassikerna finnes emellertid ingenting med säkerhet bevarat till våra dagar, men dess betydelse för den kommande tidens kinesiska kultur är att jämföra med Gutenbergs tryckning av bibeln för Västerlandets.

Under början av Sung dynastien följdes utgivandet av klassikerna år 972 av ett liknande buddhistiskt kraftprov. Man utgav nämligen detta år Tripitaka, buddhisternas canon. Denna bestod av 1521 skilda verk omfattande mer än 500 band om tillsammans 130,000 sidor och således måste lika många trästockar ha i slutet av 900-talet xylograferats i en enda stad!

År 960 besteg den förste kejsaren av Sung dynastien Kinas tron. Alla medlemmar av denna läto publicera en stor mängd offentligt tryck. Mycket av vad då trycktes var så omsorgsfullt utfört, att det överträffar allt vad som senare tryckts med blocktryck. Vid denna tid började man även trycka historiska annaler, som svälde ut till en serie på många hundra band, och vars färdigställande tog 70 år i anspråk. Även enskilda boktryckerier började att grundläggas och det uppstod boktryckardynastier. När boktryckning blev ett så spritt yrke, hämtades ämnen till böckerna från många områden, dock fortfor den religiösa litteraturen att dominera. Under

1200-talet erövrade mongolerna Kina, men som dessa snabbt tillägnade sig de kuvade folkens seder, fortsatte boktryckarkonsten att blomstra och man tryckte då även upplagor på mongolernas språk jämsides med dem på kinesiska. Samtidigt utgavs en mängd tryckta skrifter i Japan och i Centralasien; en mängd böcker på tangut, ett ännu ej dechiffrerat språk, har kommit i dagen i samband med utgrävningarna i Kara-khoto, bland dessa även den näst äldsta kända daterade boken — en rulle — från år 1016. Denna är även såtillvida märklig, som de olika trästockarna signerats av xylograferna. Utgivandet av en stor mängd av dessa trycksaker hade bekostats av den regerande kejsarinnan i Tangut.

Även om många böcker trycktes, kunde de ej göra boktryckarkonsten spridd bland de stora massorna. Däremot bidrog därtill i mycket hög grad de tryckta papperssedlarna, som mongolkejsarne rikligen läto trycka för att med dem verkställa sina utbetalningar. Sedeltrycket har sin egen intressanta historia, som vi emellertid måste avstå ifrån att här referera.

Emellertid, när man i Kina och Central-Asien alltifrån 700-talet använt boktryckarkonsten, när denna genom religiöst småtryck, spelkort, fig. 5, och sedlar trängt ut i folkets breda lager, hur har det då varit möjligt att den europeiska kulturen under alla dessa århundraden ej upptagit en så tidsbesparande procedur. Man får väl anse, att flestades i Europa kulturen redan då nått så högt, att hade man haft kännedom om detta yrke borde man ej ha försummat att tillgodogöra sig detsamma. För-

FIG. 5. KINESISKT SPELKORT. TROLIGEN FRÅN OMKRING ÅR 1400.

bindelserna mellan Kina och Sydeuropa ha dock varit gamla; legationer hade sedan romartiden uppehållit förbindelser mellan staterna och många handelsvaror t. ex. siden har sedan århundradena före Kristus i icke ringa mängd karavanledes förts till medelhavsländerna från Kina; papperet följde även den handelsväg, som sidenet skapat, redan på 700-talet till Samarkand, och därifrån till Tebris, Bagdad, Damaskus och Egypten. En hindrande faktor synes den islamitiska

världen ha varit; koranen var från början handskriven och därför bjöd traditionen att denna heliga bok ej fick tryckas och i följd därav ej heller någon islamitisk religiös litteratur. »Att beröra Allahs namn med tryckborsten skulle av araberna ha ansetts som höjden av gudlöshet.» Man kunde dock väntat att det sedan århundraden pågående livliga handelsutbytet mellan de italienska stora handelsstäderna å ena sidan Persien, Egypten och de östra medelhavsländerna å den andra skulle ha bragt någon sorts tryck över till Östrom eller Italien. Så synes dock ej ha varit förhållandet, förrän mongolriket på 1200-talet bröt ned alla skrankor och förde kändomen om orientalisk kultur fram till mellaneuropa. Visserligen skedde det icke utan katastrofala härjningar, men den centrala följderna av deras ogärningar blev, att de gamla gränserna mellan de skilda kulturerna raserades. Som bekant bestod exempelvis myntet i Ryssland under mongolväldet av i färg stämplade läderbitar.

Från Persien under 1200—1300-talet har man i historiska skrifter uppgifter om förekomsten av blocktryck, men några alster torde ej i större mängd vara bevarade från detta land. Annorlunda är förhållandet däremot med Egypten. Bland den mängd, i Arsinoë under år 1880 utgrävda handlingar, som under namn av ärkehertig Rainers samling förvaras i Wien, finnas exempelvis även ett femtiotal fragment av egyptiskt blocktryck, som i regel är utfört på papper. På grund av de arabiska bokstavsformererna i de olika fragmenten, kan man se, att de tryckts under en längre period,

nämigen vid olika tillfällen mellan 900—1350. Således har under korstågstiden en livlig boktryckarverksamhet utvecklats i detta land. Det mesta, som här trycktes, har haft religiöst innehåll. Huru förbindelserna mellan Egypten och de närbelägna Medelhavsländerna närmare gestaltat sig, är emellertid ännu ej utrett.

En viktig roll för tryckkulturens spridning till Europa synes spelkortet, fig. 5, ha haft. Kortspel nämnes på flera ställen i Europeiska källor efter år 1375; korten sades härstamma från saracenerna, men i arabiska källor finnas de ej omtalade. Samtidigheten mellan kortspelets uppträdande och det första blocktrycket i Europa är påfallande. Utom kort trycktes helgonbilder och de av dessa, som sakna underskrifter, äro äldre, än dem, som försetts med sådana. Den italienska världshandelsstaden Venedig med sina orientaliska förbindelser är den första tryckorten för blocktryck i Europa; tidigt förekommer dylikt dessutom i Flandern och i Sydtyskland. Det äldsta av dessa träsnitt, som är daterat, är en bild av S. Kristoffer från år 1423. I allmänhet äro de äldsta europeiska träsnitten dåliga, ibland endast handkolorerade konturtryck, i regel med enkla bildframställningar ur bibeln eller ur helgonens liv. Syftet för dessa bilder var detsamma som med tryckningen av besvärjelseformlerna i fjärran Östern. Det första europeiska blocktrycket utfördes endast på papperets ena sida. De blanka baksidorna klistrades liksom vid det äldsta kinesiska blocktrycket samman och sådana bilder med tryckta underskrifter kunde sammanhäftas till böc-

ker. Traditionen med blocktryck avbröts ej på 1400-talet i Europa. Mängder av kopparstick, metallsnitt och träsnitt ha under nämnda århundrade och sedan dess utförts i denna världsdel, men detta slags tryck — det grafiska — sköts i bakgrunden med hänsyn till det egentliga boktrycket, vilket senare baserades på gjutna rörliga typer. I Europa hade skriftspråken grundats på alfabet och här blev således typer med bokstavstecken den form, under vilken boktryckarkonsten kom att söka sig nya banor.

Emellertid kan numera även sättas i fråga, huruvida icke gjutandet av typer även är en i fjärran Östern gjord uppfinning, som på något ännu ej utrett vis blivit bekant för européerna.

Den första uppgiften om rörliga typer med ideografiska tecken härstammar från 1000-talet från en kinesisk författare, Shên Kua, som själv sett, hur tryckning med sådana tillgått. Han skriver:

— Under Ching-lis tid (som regerade mellan åren 1041—49) framställde smeden Pi Shêng rörliga typer enligt följande metod. Han tog seg lera och skar ut i denna typer så tunna som högkanten på ett cash (en sorts mynt). För varje ideografiskt skrivtecken gjordes en typ. Han brände dem sedermera för att få dem hårda. En järnplåt överdrog han med en blandning av kåda från barrträd, vax och sot efter bränt papper och satte på denna så behandlade plåt en ram av järn. Denna fyllde han fullständigt med de brända lertyperna och när denna blivit full, kunde den fungera liksom ett träblock. Plåten med den fyllda ramen sattes nära en eld för att bland-

ningen skulle smälta. När detta skett övergick Pi Shêng ytan med ett fullkomligt plant trästycke, så att typernas yta blev fullständigt grad. Om man blott skulle ha tryckt två eller tre exemplar, hade denna metod varit varken lämplig eller snabb, men gällde det hundratals eller tusentals exemplar var den utmärkt. Vanligen brukades två formar samtidigt; medan man tryckte med den ena, fylldes den andra med typer när den ena formen var utnyttjad, kunde man sålunda genast börja trycka med den andra.

För varje ideografiskt tecken gjordes flera typer, för mycket vanliga kanske tjugu eller än flera. När typerna ej voro i bruk, lågo de inlagda i papper i en låda av trä. Om något sällsynt tecken behövdes, som ej förut fanns, iordningställdes detta genast och detta kunde gå mycket fort. Att man till dessa typer ej ville bruka trä, berodde på träets ojämna struktur; likaså sög träet ofta till sig fuktighet, så att det slog sig, och skulle man ej ha kunnat få den av typerna bildade ytan inom ramen plan. Efter tryckningens slut hölls formen åter så nära elden, att klisterblandningen smälte, och typerna fingo ramla ut ur formen.

När Pi Shêng dött, övergick hans verkstad för tillverkning av typer i vissa kamraters ägo och har den sedan dess ansetts som en värdefull ägendom.»

Från år 1314 finnes en beskrivning, som meddelar att man mellan typerna fyllt lera och bränt det hela, så att formen blev likvärdig med en i trä skuren stock. Ännu närmare år 1314 hade man försökt gjuta typer av tenn, dessa typer

hade ej utfallit till belåtenhet. Under denna tid uppfann man även rörlig kast, som den sittande typografen kunde vrida, så att han fick till sig de typer han behövde. Sättningen gick till så att den ena uppropade nummer på typerna och den andre tog de numererade typerna i kasten och satte dem i formen. Senare fick man typer av trä genom att skära sönder den xylograferade stocken. Typerna fastkilades i en träram, så att de ej skulle skiljas åt och förolycka tryckningen.³

Man har diskuterat huru stor användning rörliga typer av ovan beskrivna slag haft, och ansett, att de förmodligen ej haft större spridning; man måste emellertid även erkänna svårigheten att skilja mellan tryck, som utförts med trästockar och sådant, där man brukat rörliga typer av ovan beskrivna slag av trä. På senare år har fransmannen Pelliot emellertid i grottorna vid Tun-huang funnit rörliga typer av trä i hundratal från — enligt hans mening — omkring år 1300. Detta talar naturligtvis i hög grad för, att rörliga typer av trä varit rätt så allmänt i bruk. Ehuru de i Tan-huang funna typerna avse Uigarspråket, som liksom de europeiska är alfabetiskt, äro typerna icke gjorda för bokstäver, utan för hela ord. Häri kan man med skäl se ett vittnesbörd om, att den kinesiska tryckerikulturen varit utgångspunkten för de boktryckare, som låtit utföra sådana typer.

Märkligare fynd har man emellertid

på senare år gjort i ett annat lydland under den mongoliska storkanen, nämligen från Korea. År 1392 usurperade en duktig general Yi den koreanska tronen och efter honom följde under ett hundratal år en rad duktiga furstar i Korea. Kort efter maktens erövrande inrättade han ett kollegium, som fick i uppdrag att leda publiceringen av böcker i riket. I en koreansk annal, som tryckts med gjutna rörliga typer och som ännu finnes i behåll, skildras upprättandet av nämnda kollegium på följande vis. I andra månaden av Yuang-los första regeringsår — år 1403 — sade konungen till sin omgivning: Den, som strävar efter att få deltaga i regerandet, måste tillägna sig en vidsträcktare kunskap om lagarna och om klassikerna. Endast därigenom kan han förstå att handla rätt och skaffa sig en god karaktär och därigenom förskaffa landet lugn och ordning. Vårt rike ligger på andra sidan havet, så att endast få böcker kunna komma hit från Kina. Likaså äro de böcker, som tryckts med stockar vanligen defekta och hart när otänkbart att trycka alla existerande böcker. Jag befäller därför, att typer skola gjutas av brons, och att allt utan åtskillnad, som jag kan komma över, skall tryckas, så att traditionen om, vad dessa böcker innehållit, ej må förintas. Detta kommer att bringa oss välsignelse i all evighet.

Omkostnaderna för detta skola emellertid ej uttagas genom skatter, utan jag själv, min familj och de ministrar, som så önska, skola bära dessa utgifter.»

Rikligt med understöd tillskötts också från konungens privata skattkammare.

³ I Nordiska museets samling finnes en form från 1840-talet, som denna beskrivning även skulle kunna träffa in på.

Ämbetsmän utsågos att leda utförandet av den omfattande uppgiften. Från det kungliga palatset lämnades tre böcker, vars skrift skulle tjäna som modell för typerna. Omedelbart började gjutningen och inom några månader voro några hundratusen typer färdiga. Dessa typer ha blivit gjutna för att alla böcker måtte bliva tryckta. »Så storslaget var syftet, så djup och vittomfattande den tanke, som inspirerade förslaget.»

En senare annalist, som skrev mellan åren 1495—1507, redogör för gjutningsproceduren. Patriserna skuros ut i bok, och dessa pressades ned i gjutsand. Över håligheter lades lock med flera öppningar och genom dessa fylldes håligheter med smält brons. Sedan bronzen kallnat, voro typerna färdiga. Efterarbetet utfördes med filar. Som man i början inte hade klart huru typerna skulle hållas samman under tryckandet, fästes de i en vaxkaka, men detta visade sig ej vara lämpligt, utan man gjorde formar av bambu.

Även av samtiden betraktades uppfinningen av gjutna typer som en storartad upptäckt och de första böcker, som trycktes med sådana, omtala, att så skett med dem. Allt kunde man emellertid ej trycka med sådana, utan t. ex. titelsidor trycktes fortfarande med stockar.

Likaså synas buddhisterna vägrat användningen av gjutna typer för tryckning av deras litteratur, ty någon på så vis tryckt finnes icke. Således åter liksom ovan i fråga om islam en antydning om, huru mäktiga traditionella fördomar äro även när det gäller bruket av viktiga

hjälpmedel för spridningen av sektens läror i de vidaste kretsar.

Förbättringar av gjutningen föreskrevs genom kungliga dekret 11 gånger mellan åren 1403—1544 och i samband med dessa företogs ny gjutning av stora mängder typer. År 1434 infördes ett alfabet för den koreanska skriften och en ny gjutning skedde, men liksom ovan omtalats från Turkestan gjöt man till en början icke typer för enskilda bokstäver utan fortfarande för hela ord. Så traditionsbunden var tankegången.

I Nationalmuseet i Söul finnas ännu kvar typer, som mycket väl kunna vara så gamla, att de framställts på 1400-talet. Till vilken av de litterärt konstaterade på kunglig befallning företagna gjutningarna de tillhört har man emellertid ej undersökt. Från Korea spred sig rätt snart den nya konsten att gjuta typer till angränsande folk, kineser och japaner. Man har konstaterat att minst fyra stora gjutningar skett i Korea under 1400-talets förra del, innan Gutenberg göt sina typer i Mainz, men man vet tills vidare icke, om det finnes något samband mellan uppfinningen i den avlägsna Östern och i Mellaneuropa. Så vitt man kan förstå har Gutenberg utfört sina typer med långt större precision än koreanerna. Hans trycksidor blevo därför jämnare. I Europa hade emellertid samtidigt även pressen tagits i boktryckarkonstens tjänst. Detta oerhörda framsteg nådde ej till Österlandet förr än i mycket sen tid genom västerlandets inflytande. Där gjorde man fortfarande på urgammalt vis avdrag genom avklappning med borstar, således på samma enk-

la sätt, som ännu i mans minne förfarits på många svenska tryckerier när man ville göra korrekturavdrag.

Av de här lämnade anspråkslösa referaten av Carters framställning torde den, som känner, vad man hittills trott och tryckt i fråga om boktryckarkonstens

historia, finna, att det mesta av det hittills traditionella är föråldrat. En närmare bekantskap med Carters skrift är värd att göra, då den är lättläst och synpunktsrik i långt högre grad och i många fler fall än vad som här har kunnat komma till synes.

SÖRMLÄNDSKT HERRGÅRDSLIV VID MITTEN AV 1800-TALET.

Ur efterlämnade anteckningar

AV

RAGUEL ESSEN.

Det stora godset Julita, Julita socken, Södermanland, ägdes på 1850-talet av friherre M. Palbitski, den siste ättlingen av denna gamla släkt. Denne friherre Palbitski gifte sig 1807 med sin barn-
domsvän fröken Beata von Ungern-Sternberg, som efter mannens år 1851 timade död under många år innehade och skötte den stora egendomen, i allt på samma patriarkaliska sätt, som under hans livstid städse tillämpats.

Gamle baron Palbitski var nämligen en synnerligen myndig herre, som icke tålde från någon av sina underlydande den ringaste opposition; men å andra sidan god, genomhederlig och rättvis, så att alla visste, att de i sin gamle husbonde och hans husfru ägde under alla förhållanden pålitliga och kärleksfulla stöd, som allra minst när ålderdomen kom och arbetsförmågan minskades lämnade dem åt sitt öde.

Ända från deras första inträde i världen åtnöjto de sitt husbondfolks tillsyn och omvårdnad. Först stodo de fadder åt flertalet av på godset födda barn, varför och nästan varannan pojke hette

Matts och varannan flicka Beata — de friherrliga faddrarnes förnamn.

Under sina ständiga resor på godset, varvid de båda makarna nästan alltid följdes åt, tillsågo de sedan att de unga plantorna fostrades i »tukt och Herrans förmaning» samt i sinom tid fingo nödig undervisning i socknens enda folkskola — först många år senare tillkommo fyra andra folkskolor, som sköttes av tvenne lärare, vardera ambulerande mellan två av dem.

När barnen sedan skulle, som det heter, »läsa för prästen» och »gå fram», fingo de nya, för den högtidliga akten lämpliga kläder. Flickornas huvudbonader, s. k. stycke och mössa, bestående av på ett underlag av papp spänt eller klistrat siden, än helt och hållet svart, att använda vid nattvardsgång eller begravning, än kulört för gladare tillställningar samt löst pannstycke av tyll med spetsar, fingo de dock bestå sig själva. Men då dessa tillställningar voro både starka och dyrbara, gingo de dels i arv, dels räckte de en gång förvärvade hela livet ut.

Ej ens när de unga en gång i tiden

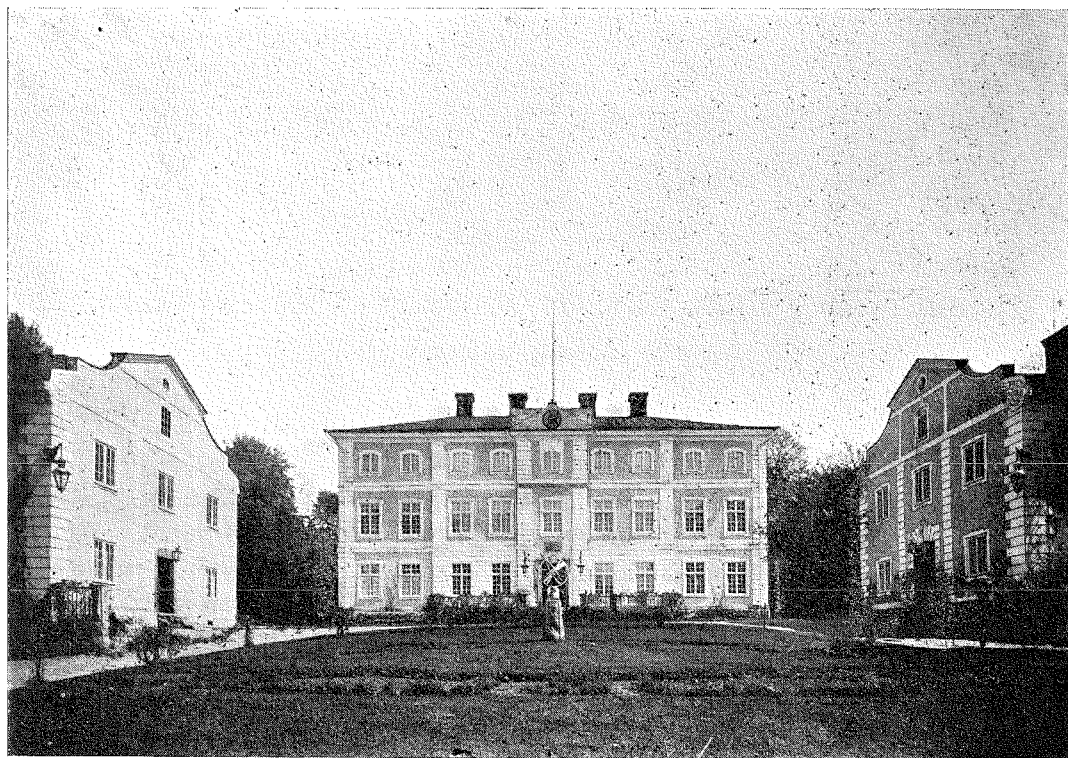

FIG. 1. JULITA GÅRD. GÅRDSPLANEN. HUVUDBYGGNADEN I MITTEN. TILL V. KAVALJERSFLYGELN.

skulle gifta sig och — höll på begagna det vanliga uttrycket »sätta eget bo», vilket varit högst olämpligt, då de unga männen ofta tillsvidare blevo s. k. »hem-mågar», d. v. s. han flyttade hem till svärföräldrarna, åt och bodde gemensamt med dem och var som dräng i huset till dess de gamla tröttnade och med husbondens tillstånd överlämnade hemmanet eller torpet till barnen och själva visserligen bodde kvar, men blevo »undantagshjon». Sak samma med flickorna, som ofta, synnerligast om egna döttrar saknades, följde med till brudgummens föräldrar och där tillsvidare blevo svärmors hjälpedor — icke ens då vågades

ett sådant steg utan husbondens vetskap och tillstånd. Detta var så mycket nödvändigare som ingen underhavande ägde rätt i sitt hus hysa annat än sitt tjänstefolk och naturligtvis sina barn och undantagshjonen.

Varje höst höll »Baron och Friherrinna» bröllop för en eller flera av sina 10 à 12 pigor — jungfrur, förlåt mig — vanligtvis med någon bond- eller torparson på godset, understundom ock med någon dräng vid gården eller någon utgård och i vilket fall som helst hade allting ordnats för de unga, antingen så som ovan nämndes, att de kommo hem till endera partens föräldrar eller ock fingo

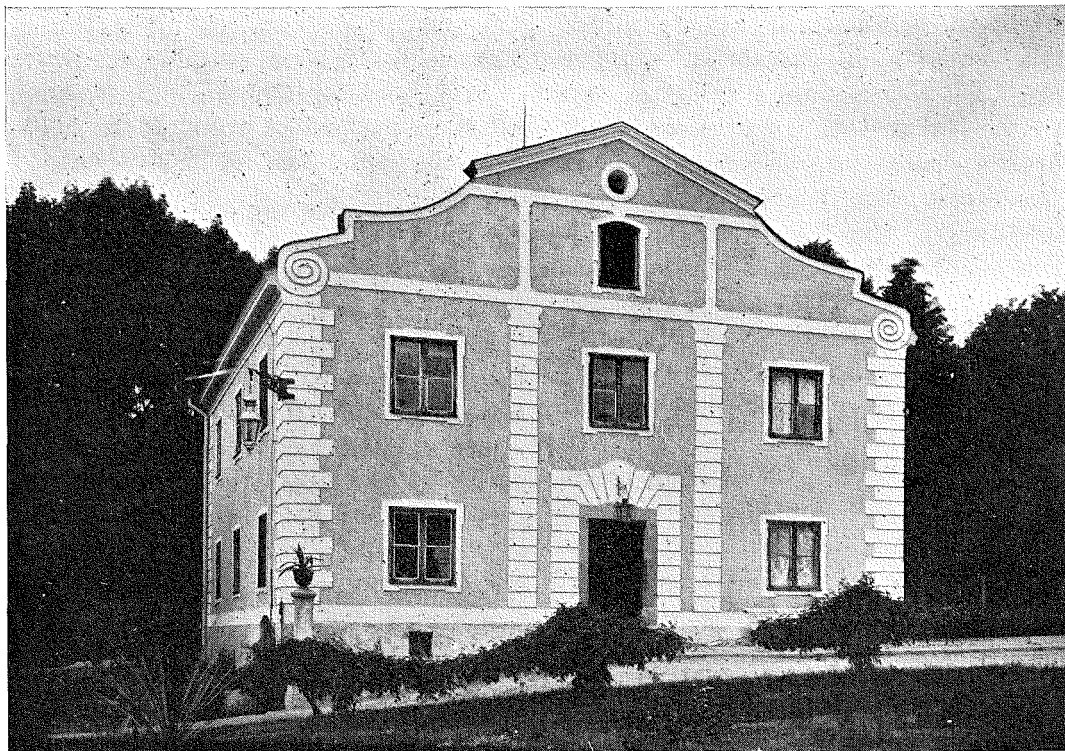

FIG. 2. KAVALJERSFLYGELN, JULITA GÅRD. FASADEN MOT GÅRDEN.

statsplats eller rent av ett nytt hem. Det sistnämnda tillgick så, att nya odlingsmarker så småningom brutits upp till åker och när dessa odlingar blevo för stora eller för avlägset belägna, att de med fördel kunde skötas till närmaste ställe, bebyggdes de och bildade självständiga lägenheter.

Sådana nya torp uppstodo under årens lopp till ett antal av 20 à 30 stycken och vid första uppsättningen av yttre och inre inventarier hjälpte alltid husbonden till med i allmänhet de största bidragen.

Såväl inom som utomhus höllo Baronen och hans fru den strängaste ordning och

reda, parad med omutlig rättvisa. Var någon dräng försumlig i sitt arbete eller begick något snedsprång avdömdes saken hastigt, om ej alltid lustigt, på stället eller på gårdskontoret; men sedan var allt glömt såvida felet ej upprepades. Kroppslig aga användes nog understundom och då med önskad verkan; men ofta nog var en allvarlig muntlig uppsträckning av den aktade, vördade och älskade, men på samma gång fruktade husbonden tillräcklig.

Inomhus, dit på denna tid även räknades allt som rörde ladugården, svin- och fårhuset samt höns, ankor och gäss m. m. ävensom trädgården, förde Fri-

herrinnan spiran, med samma allvar, reda och ordning och samma enväldiga myndighet som mannen i det yttre. Och det var sannerligen ingen sinnekur att förvalta denna stora ekonomi. Väl var tjänstepersonalen, jämförd med nutida förhållanden, betydlig, men så många flera var det att se efter. Arbetsfördelningen mellan alla funktionärerna var väl genomförd och var och en fick svara för sitt departement; men arbeta måste alla och det från kl. 5 på morgonen till sena aftonen. Förutom en och ibland två hushållerskor, som av den övriga personalen titulerades »jungfrur», funnos: kammarjungfrun, som direkt passade upp på friherrinnan och bland annat även efter hennes ordination tillagade och utlämnade från husapoteket medikamenter till alla sjuka på hela godset, ty då den avlönade läkaren, boende 3 mil därifrån, endast hade åliggande att infinna sig på sjukbesök en gång i månaden — och i ytterst sällsynta och svåra fall tillkallades han däremellan — hade friherrinnan själv under mellantiden hela sjukvården om hand, vilken hon även skötte med den insikt och framgång att, som här-ovan nämndes, läkaren sällan behövde företaga extra resor och vid de ordinarie oftast blott konstaterade att diagnosen och därpå grundade behandling var riktig; vidare fanns en huspiga för stora byggningen och en för gästflygeln, en bagerska, två köksor, en för herrskapet och en för folkköket, en överpiga för ladugården, kallad »deja» och tre ladugårdspigor samt slutligen »spolerskan», vanligen en 13 à 14-årig flicka.

Till husfolket hörde dessutom betjän-

ten samt trädgårds- och stallpojarna, förutom bokhållaren, som för det mesta åt vid herrskapets bord. Nattvakten, alltid en ungdom på minst 70 år, hörde även till gårdsfolket och åt med dem.

Men personalen var icke slut med alla här ovan omnämnda, ty dessutom tillkommo de, om jag så må säga, »permanenta» gästerna. På 30- och 40-talen bodde där baronens svåger, greve Lewenhaupt, änkring efter hans enda syster, samt en gammal f. d. major Stenmark, som sannolikt varit kamrat med värden under de få år denne tjänstgjort som militär — han kom ej längre på denna bana än till fänrik och tog avsked, då hans far, »gamla hans Nåd», fordrade detta som villkor för att han skulle få gifta sig — vilka båda bodde där till sin död.

Delvis samtidigt med dem funnos där bosatta tvenne yngre militärer, baron Fleetwood och löjtnant von Post, den förre till dess han tog avsked och fick ett postkontor samt gifte sig med sin jämnåriga gamla väninna, friherrinnans sällskapsdam, fröken von Oelreich och den senare till dess han fick kompani och flyttade till sitt boställe. Innan de båda sistnämnda fingo egna hem, upptogs tre faderlösa bröder von Oelreich, avlägsna släktingar till baronen och hållos under terminerna i Örebro skola. Två av dem kommo dock snart ut och blevo affärsmän, men den mellersta kvarbodde hos änkefriherrinnan till hennes år 1872 timade fränfälle; de senare åren tillsammans med uppvecklaren av dessa rader, som således också fått del av den gamla älskliga friherrinnans obegränsade godhet och gästfrihet.

Men icke nog med alla dessa. Om somrarna gästades huset av en massa mer och mindre avlägsna släktingar under längre eller kortare tid, såsom baronens en systerson med grevinna och fyra barn, en annan avliden systersons änka med son och informator, tvenne gamla frökningar von Oelreich, en deras syster, gift med en norsk löjtnant Baker med man och barn, två frökningar S.¹ m. fl. En systerdotter, gift med en kapten von Oelreich, bodde visserligen ej vid Julita om somrarna utan å en annan baronens egendom Magda i Näshulta, vilken han ärvt med sin fru, och slutligen bodde å hans en tredje egendom Överås i Gillberga en änkefru von Oelreich med två minderåriga söner och två döttrar, moder till ovan omnämnda tre unga män. Då hennes pension efter sin man var högst 250 å 300 kr., måste helt naturligt fyllnaden komma från Julita.

Om således livet å Julita ej var lika vilt som Selma Lagerlöf skildrat i Gösta Berlings saga — men det är ock stor skillnad på det allmänna folklynnnet än i dag i Södermanland och Värmland — var nog gästernas antal ej mindre här än där, ehuru ej blott »kavaljerer».

Men huru var det möjligt, att med dessa naturligt nog stora levnadskostnader och övriga utgifter ej allenast bibehålla den ärvda förmögenheten, utan som händelsen var, förkovra densamma? Utan klok och omtänksam förvaltning i allt från båda makarnas sida hade det nog icke gått, men tiderna voro även i mycket så olika mot nu och framför allt voro de kontanta utgifterna, jämförda med i

dessa dagar, så obetydliga, att en nutida människa häpnar däröver.

Egendomarna sköttes i s. k. tvåskiftesbruk, ungefär hälften besåddes med höstsäd och andra trädades, förutom smärre områden med havre (för hästarna), korn (till malt) och ärter (till soppa och pannkaka) samt linland och humlegårdar. Alla bondgårdar och torp voro utlämnade till brukare, som utgjorde sina skyldigheter först och främst med dagsverken — mans- och hjon = kvinns — till gårdarna, vadan ej andra med stat och lön försedda tjänare erfordrades än befallningsman, trädgårdsmästare, snickare, smed, mjölnare och stallpersonal — t. o. m. den så kallade »bryggaren» hade ej stat utan torp, likaså fiskaren — vidare skjutsar efter tur och ordning med spannmål och brännvin m. m. — brännerier funnos både vid huvudgården och utgårdarna — ända fram till avsättningsorterna Stockholm, Eskilstuna, Örebro och Bergslagen m. m. Några kontanta transportkostnader förekommo således ej. Vidare lämnades något spannmål, spånad m. m.

Om någon arrendeinnehavare ej under året fullgjort alla sina hjon dagsverken — av de manliga kommo sällan några på rest — berättas, att baronen (och det lärer vara fullt överensstämmande med verkliga förhållandet) sände den felande, gående med några brev eller dylikt till sin rättare å Övernäs — 3¹/₂ mil — eller till Eskilstuna — 4 mil — och motsvarade detta ett visst antal av de felande dagsverken. Postportot var betydligt dyrare, även om man frånser det olika penningvärdet då och nu, än sedan

¹ Silfversparre (?)

FIG. 3. MATIAS PALBITZKI. F. $\frac{31}{7}$, 1782.
D. $\frac{26}{4}$, 1851.

det lika portot infördes. Postvägarna voro just ej heller några fågelvägar. Så skulle t. ex. brev till Eskilstuna först till Nyköping och därifrån till Eskilstuna; således ungefär 18 mil i st. f. verkliga avståndet, 4 mil.

Då till jordbruket uteslutande användes oxar till dragare och dessa ej med fördel kunde användas å längre vägar samt hästarnas antal därför var tämligen begränsat, bidrog även detta i sin mån att tillgripa dylika utvägar.

Koladgården framföddes nästan uteslutande med hö från naturliga ängar, vilket allt bärgades av godset, aldrig med havre eller kraftfoder. Någon smörfabrikation i större skala kunde därför ej ifrågakomma, ehuru nog smörbyttor tämligen regelbundet sändes till Stockholm. Däremot göddes många djur, huvudsak-

ligast utslagna dragoxar, som även i stort antal inköptes från andra håll; men gödningsmedlet var nästan uteslutande avfall från brännerierna, s. k. drank, samt något rovor. Dessa djur, ofta nog uppgående till flera hundra, såldes mest till Stockholm och drevos dit i skaror om 20 à 30 st. av godsets folk, också mot avräkning å arrendena.

Några konstgjorda gödningsämnen funnos ej och erfordrades knappast, då naturlig gödsel från ladugården och isynnerhet efter göddjuren mer än väl räckte till den relativt lilla åkerareal som fanns under eget bruk. Från den stora skogsmarken togs obetydligt annat än träkol, som sändes till järnbruken, och björkved. Den sköttes på gamla viset eller rättare sagt ej alls. Underhavande fingo ofta tillåtelse att på rätt stora områden svedja — nedhugga den växande skogen och bränna upp ris och stubbar samt rågså trakten. Efter en rågskörd blev sedan fältet hagmark, varå björkskog i vanligaste fallet uppstod. Därav kom sig under tidernas lopp att på 60-talet fanns å den stora domänen 4,000 tunnland hagmark. Någon förädling av virke annat än till husbehov vid de enbladiga vattensågarna ifrågakom aldrig. Och någon annan försäljning annat än som förut nämndes av björkved och träkol samt då och då några mastträdd till den ännu talrika segelflottan i Hjälmarren och Mälaren förekom heller ej.

All säd, som ej åtgick för eget behov, såldes till Bergslagen, dit den, som förut nämndes, forslades med godsets dragare och folk. Priserna å spannmål voro ej då som nu beroende på världsmarknaden,

utan uppgjordes mellan köparne — brukspatronerna — och säljarne — de stora godsägarna — på den årliga Hendriksmessö. («Hindersmess») marknaden i Örebro i januari. Vid dessa prissättningar förde baron Palbitski många år ordet, och som bevis på det inflytande han överallt ägde, kan jag meddela följande händelse — för mig omtalad av just personen det gällde. — Vid Hindersmässan 1849 infann sig en ung friherre D. G., avlägsen släkting till baron Palbitski, som kort tid förut övertagit arrendet av ett stort fideikommiss i Närke och därför hade ett ej så litet parti råg att avyttra. Då han nu mellan kl. 9 och 10 på morgonen kom upp på, om jag så må säga, spannmåls- och järnbörsen, vände han sig till den ene bruksägaren efter den andra och utbjöd till ett vist pris sitt spannmålsparti; men fick av varenda en till svar: »ja, vi vilja nog köpa, men vi ska' vänta till baron kommer». Vilken baron? sade han förtrytsamt, jag är baron själv och bestämmer själv mitt pris. Men ingen köpte. Baron Palbitski infann sig på slaget 10 och sedan förhandlingarna avslutats och den vanliga gemensamma middagen avätits fick han av den gamle baronen en ordentlig uppsträckning för sin självrådighet.

Alla friherrarna Palbitski voro kända som framstående och dugande jordbrukare, med stark ekonomisk läggning, men ingen av dem, med undantag av släktens stamfader i Sverige, den år 1675 till friherre upphöjde kammarherren och framstående diplomaten Mattias Palbitski — han fick med sin fru, Regina Khevenhül-

FIG. 4. BEATA ELEONORA FREDRICA PALBITZKI,
F. VON UNGERN STERNBERG.

ler, Julita jämte andra gods — har, vare sig som krigare, diplomat eller annan ämbets- eller tjänsteman, intagit någon bemärkt plats i vår historia. Under frihetstiden bevistade de nog en och annan riksdag, där de naturligtvis voro ivriga »mössor», men någon framstående plats inom partiet intogo de aldrig.

Den siste av ätten var måhända som självskriven med någon kortare tid på en eller annan riksdag — en sak som jag icke känner — men helst vistades han, liksom sina förfäder, på sitt kära Julita. Och där var han liksom för övrigt inom hela socknen i det närmaste enväldig.

Ehuru Julita icke var, lika litet som något av de tre andra stora godsens i socknen, fideikommiss — ett i Södermanland tämligen ovanligt fall — innehades det allt från den förste Palbitski på 1600-

talet till den sista ättlingen av familjen dog 1851 av samma släkt, son efter fader.

Väl undgick Julita ej lika litet som många andra gods reduktionen, men Palbitskiarna flyttade ej, utan sutto kvar ändå såsom någon sorts kronoåbor och återlöste det inom några år till skattefrälse. Med kändedom om deras skaplynne torde nog lösepenningen ej varit alltför betungande. Dock en sak tillkom, som nog ej betydde så litet, de måste uppsätta 17 soldater, sedan de åter även till namnet blivit ägare till stamgodset.

Att somliga av dessa friherrar Palbitski icke alltid voro så nogräknade om sättet, då det gällde deras privata intressen, är oomtvistligt. Så lär en t. ex. en av dem helt enkelt annekterat fyra, ursprungligen till Pastorsbostället hörande torp. Rättegång och återvinning väcktes visserligen, men varken Konsistorium eller boställsinnehavaren vågade mot den myndige patronen fullfölja målet, utan frågan förföll och baronen behöll torpen. Sådana tilltag voro på 1700-talet icke alldeles ovanliga. Till en annan större egendom i trakten hade tagits från pastorsbostället en större skogspark; men då egendomsägaren på samma gång var »Patronus ecclesiae» och på grund därav själv tillsatte boställsinnehavaren, vågade den sistnämnde ej säga ett knyst. Tilläggas bör dock, att då en senare ägare till godset ifråga blev undermåttad om rätta förhållandet, han genast skyndade att återlämna skogsparken till rätte ägaren.

Den näst siste baron Palbitski lär ha varit en amper herre och i motsats till sonen föga omtyckt av sina underhavan-

de. Som bevis på hans självrådighet berättas, att då en lantmätare, stadd i tjänsteärenden, uppsatt sina instrument på baronens ägor, han genast sände dit folk, som helt simpelt lyfte såväl lantmätaren som instrumenten över gärdesgården in på grannens område samt meddelade på samma gång en hälsning från husbonden, att om han en gång till vågade sig in på Julita ägor mera effektiva medel skulle tillgripas — och han vågade ej.

Om samme baron Palbitski, som av underhavande alltid tilltalades med »Hans Nåd», berättas, att sedan han en natt år 1818 avlidit och på samma natt även en gammal hushållerska på Övernäs, som ej heller lär ha varit någon ängel, gått till sina fäder och de samtida dödsfallen omtalades för en gammal nattvakt vid Julita med följande ord: »nä har du hört att Vår Herre i natt tagit gamla Hans Nåd och hushållerskan på Övernäs? denne svarade: »har Vår Herre tagit både gamle Hans Nåd och hushållerskan på Övernäs, då är Han sannerligen icke matgrann (kinkig på maten)». Historien berättades för mig för ett 40-tal år sedan av just densamma som meddelade den gamle nattvakten händelsen.

Den siste friherren Palbitski gifte sig, som förut nämndes, år 1807 med den knappt 19-åriga fröken B. E. von Ungern Sternberg. Hon lär ha varit mycket vacker, varav spår ännu på ålderdomen funnos kvar och det berättas, att trots barnomsbekantskapen, hon ej först skulle varit synnerligen sinnad för giftermål med den något klumpige och i näsan talande unge fänriken, så att hon till och med när

hon hörde honom komma till hennes föräldrahem, som hon med skäl trodde i friarärenden, gömde sig under en större bro och där kvarblev till dess han för den gången med oförrättat ärende rest. Men sedan hon en gång sagt sitt ja, blev hon honom under ett 44-årigt äktenskap den huldaste och tillgivnaste maka. De unga tu bosatte sig först på det vackra Fiskeboda under Julita och blevo ej på allvar bofasta på Julita förrän efter gamle baronens död år 1818, ehuru den yngre då redan i många år huvudsakligen skött hela godset.

Denna Fiskebodatid räknade friherrinnan alltid som sina solskensdagar och vorden änka längtade hon alltid åter till sitt första hem. Slutligen vid nära 80 års ålder lämnade hon större delen av den stora egendomen, som hon i 17 år — efter mannens död — ensam förvaltade, till de blivande arvingarna och flyttade åter till sitt kära Fiskeboda, där hon i lugn och ro, men ingalunda i överksamhet, tillbringade sina sista år och där även stilla avsomnade, älskad och saknad som få.

Vad det yttre beträffar skötte baronen, så länge han levde, huvudsakligen allt själv, ehuru både inspektör och bokhållare funnos. Jordbruket handlades, som ovan nämnts, på gammaldags vis och detta är enda möjliga förklaringsgrunden till huru denna armé av bond- och torpardrängar kunde sysselsättas. De tusentals diken, de många mil långa gärdsgårdarna, drogo en betydande tid att upptaga och underhålla. Om vintrarna voro många personer sysselsatta med att hugga och inbära ved till alla eldstäder

och till »den eviga elden» i köket. Att även den direkta skötseln av gården skulle, med alla krokiga diken, alla små backar och alla stenrösen, draga en enorm lång tid mot nu, är naturligt. Några förändringar ville som sagt gamle baronen ej veta av och då några unga släktingar för honom framhöllo fördelarne av växelbruk (cirkulationsbruk) invände han: »vad ni egentligen cirkulera med är pengar, men dem föredrar jag att ha kvar».

Frikostig när det gällde och hjälpsam när han därmed ansåg sig göra verklig nytta var han alltid eljest strängt sparsam. Vid sina ständiga resor på godset medförde han alltid en påse med nya rundstycken (minsta då brukliga kopparmynt = ungefär 1/5 öre), som utdelades vid varje grind — och dessa voro legio — åt barnen, som öppnade dem. När han så en gång på avstånd såg en pojke springa och slå igen en grind, som för tillfället skulle vara öppen, för att vid baronens ankomst öppna den och få sitt rundstycke, stannade han, tog fram myntet och sade: »så ser rundstycket ut, men på knep förvärvas det ej, kom ihåg det tjuvpojke» — och stoppade ned det igen i sin påse. Den synnerligen originella komministern B. i Julita brukade till julen alltid från Julita gård få ett större eller mindre slaktdjur. En jul ditsändes ett dylikt av mindre värdefull bekaffenhet och därtill tämligen ålderstiget, men den som ej tog emot det var pastor B. »Hälsa baron att vid min ålder är tänderna av den beskaffenhet, att de ej kunna med fördel användas på ben och senor». Märkvärdigt nog blev ej givaren förargad,

utan sade blott, efter att en stund ha betraktat »corpus delicti», ja, det kan han sannerligen ha rätt i — och sände senare ett bättre exemplar.

Vid de stora julbjudningarna voro alla möjliga i socknen medbjudna, såsom klockare och skollärare, »sockenfrun» med sin man sadelmakaren m. fl. Då liksom alltid vid bjudningar, gick det glatt till i det gästfria huset och värden såg ej ogärna, i likhet med den tidens sed överallt, att gästerna blevo något för glada; men själv var han hemma som borta ytterst måttlig och tog aldrig ett glas för mycket.

Såväl vid Julita som Fiskeboda togs noga reda på tiden och den tjänarinna, vilken det ålåg, var att beklaga, som inte åtminstone under den ljusare årstiden, satt i sin vävstol kl. 5 på morgonen. Då vävrummen lågo rätt över sängkammaren både vid Julita och Fiskeboda, kunde friherrinnan själv, även om hon någon gång vid den tiden ej var uppstigen, kontrollera förhållandet.

Före frukosten gjordes rond i köket och handkammaren, mjölkrum och höns- hus m. m.; ja, understundom kunde, sedan hon blev änka, hända att hon tidigt den ljusa morgonen företog en åktur till någon utgård och efter nära 2 mils resa vara åter hos alla sina sommargäster till frukosten kl. 9. Då dessutom hela godset sökte hennes råd och hjälp, såväl angående ekonomi- och familjeförhållanden som sjukvård och barnauppfostran m. m., var tiden alltid strängt upptagen, men tack vare en utmärkt ordning och reda i allt försumrades intet.

Kl. 2 åts middag med om vardagarna

tre, om söndagarna fyra rätter mat, förutom smörgåsbord med urgammalt sadesbrännvin och åldrigt, mörkt, hembryggt öl; kl. 6 e. m. serverades the eller saft och vatten samt kl. 8 supé. Om söndagarna skulle alla, som kunde komma ifrån, till kyrkan och var detta så givet att både vid Julita och senare vid Fiskeboda kusken utan tillsägelse körde fram när tiden var inne.

*

Till komplettering av ovanstående anteckningar kunna följande notiser lämnas.

Julita gård ligger i Julita socken, Oppunda härad och Södermanlands län vid stranden av sjön Öljarén. Huvudbyggnaden och de vidliggande flyglarna, kavaljers- och köksflygeln (där köket ännu är beläget), äro trots betydande tillbyggnader åt andra håll åt gårdssidan i stort sett oförändrade sedan Palbitskiska tiden. Nuvvarande ägare till gården är löjtnant Arthur Bäckström.

Den här ovan nämnde fänriken friherre Mathias Palbitski var född 1782 och död 1851, gift 1807 med Beata Eleonora Fredrica von Ungern Sternberg från Äs, född 1788, död 1872 på Fiskeboda i Julita socken.

Nedskrivaren av ovanstående anteckningar som torde vara gjorda under första decenniet av 1900-talet var kommissionslantmätaren och godsägaren Raguel Wilhelm Essén, född 1838, död 1915, gift 1872 med Ebba Ulrica Christina von Post (f. 1849, död 1916) vars farmor Christina von Post, f. von Ungern Sternberg var syster till friherrinnan Beata Palbitski på Julita gård. Raguel Essén.

FIG. 5. BEATA ELEONORA FREDRICA PALBITZKI.
Efter fotografi från 1860-talet.

blev lantmäteriascultant 1863 och torde omkring den tiden i tjänsten ha kommit till Julita gård. Han erbjöds då av »Moster Beata» ett rum i kavaljersflygeln och hade sedan sitt hem hos friherrinnan först på Julita gård och sedan på Fiskeboda tills han gifte sig 1872. R. Essén har efterlämnat en del skildringar av kulturhistoriskt innehåll. »Skolminnen från Strängnäs Elementarläroverk på 1850-talet.» (Stockholm 1897). »Några minnen från Kungsör för ett halft sekel sedan.» (Tidskriften »För Svenska hem» 1900.) »Vargminnen från Nord-

östra Södermanland» (Södermanlands läns jaktvårdsförening årskrift 1908). I manuskript: Anteckningar från Julita socken samt lantmätareminnen från 1800-talets mitt.

Beträffande den stora roll oxhandeln spelade i lanthushållets ekonomi kan här meddelas några siffror ur papper rörande granngården Äs till Julita i samma socken. Under åren 1827—1842 inköptes 701 st. oxar à 55 Rdr. 18 s. b. r. (i medeltal) och försålles under åren 1829—1843 701 st. oxar à 90 Rdr. 43 s. b. r. (i medeltal).

KALMAR LÄNS HERRGÅRDAR.

EN BYGGNADSHISTORISK ÖVERSIKT.

AV

MANNE HOFREN.

Under år 1925 ägde en ganska brett lagd undersökning av kalmarsundsbygdernas äldre herrgårdar rum, en undersökning vartill initiativet togs av Beredningen för den Femte Kulturmässan i Kalmar och som främst avsåg anskaffandet av material till en beramad utställning vid mässan, belysande den gamla herrgårdskulturen inom länet. Detta fruktbarande och för kulturmässorna helt nya uppslag fullföljdes med stor intensitet i samarbete med Nordiska museet och Kalmar läns fornminnesförening. Det insamlade materialet av ritningar, fotografier och uppteckningar blev långt rikare än som väntats och då den gamla kulturform det här gällde, liksom all gammal kultur, är underkastad förgängelsens lag framstår det kulturhistoriska värdet för nutiden och framtiden av detta material som synnerligen betydande och Femte Kulturmässan har i och med denna undersökning rest sig ett monument av rang.

Undersökningen omfattade såväl de stora anläggningarna som de mindre gårdarna och boställena och i viss utsträck-

ning togos även förnämligare bondgårdar med. Ett belysande tvärsnitt genom byggnads- och bostadskulturen hos landsbygdens ståndspersoner i gammal tid har sålunda erhållits. I regel studerades både själva gårdsgrupperingen, bonings- och ekonomihusen, exteriör och interiör, den lösa och fasta inredningen — för att en så fullständig bild som möjligt skulle ernås av de gamla herremanshemmen. Äldre stadier i gårdarnas utvecklingshistoria rekonstruerades med tillhjälp av gammalt kartmaterial, traditioner och andra uppgifter. Slutligen gjordes i viss utsträckning uppteckningar rörande forna dagars liv och arbetsförhållanden på de gamla gårdarna, en detalj som är så pass viktig och givande — ehuru i vår kulturforskning mycket förbisedd — att fortsatta undersökningar på detta område komma att bedrivas.

Kalmar län är — med undantag av Öland — en av landets mest utpräglade herrgårdsbygder och särskilt gäller detta norra länsdelen, där präktiga gamla gårdar ligga tätt vid varandra, i regel un-

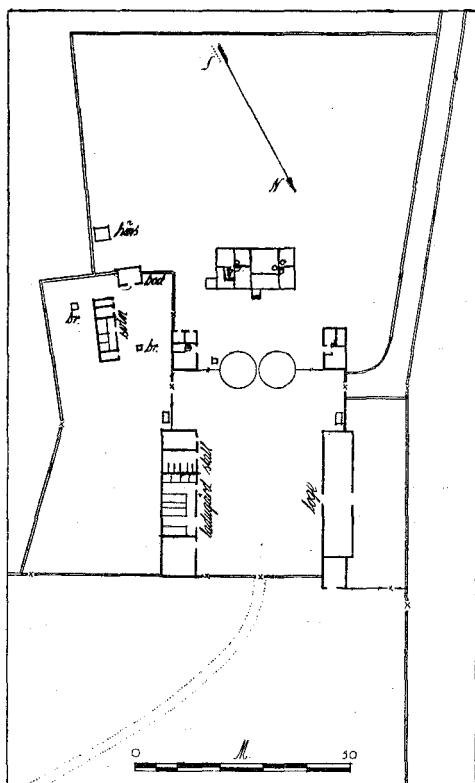

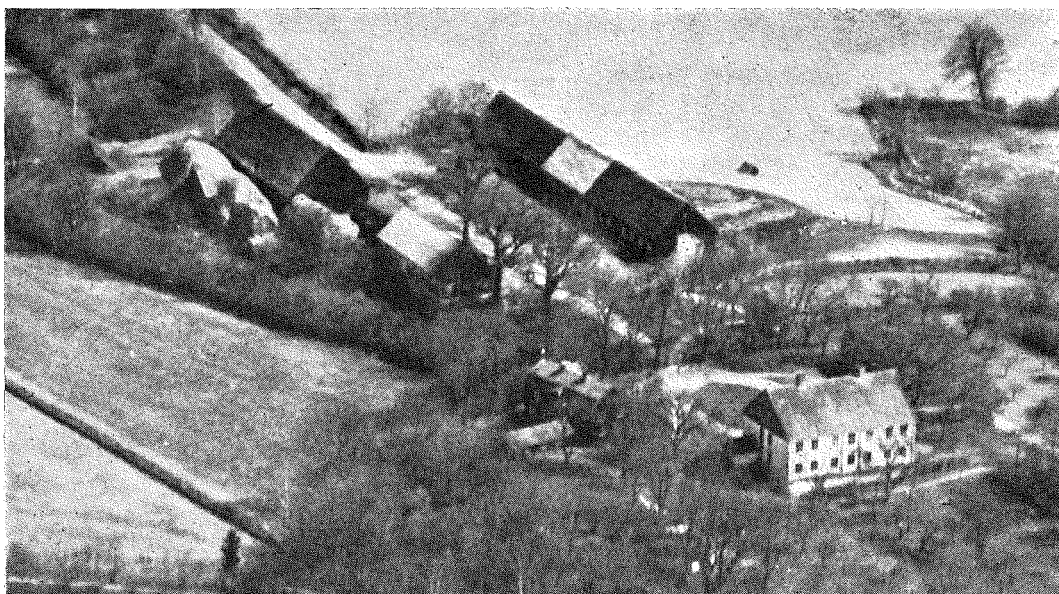
FIG. 1. GÅRDSSTYP MED INFART ÖVER LADUGÅRDEN, SÖDRA SAXNÄS, ÖLAND.

derbart vackert belägna vid Tjustbygdens många vikar och sjöar. Öland, som under långa tider varit en regenterna förbehållen jaktmark, har kanske främst av just denna orsak ej varit gynnsamt för uppkomsten av privata jordagods, först vid 1800-talets början grundas här herrgårdar i något antal. De ännu äldre gårdar som nu finnas på ön, äro alla kungsgårdar — med undantag av Galltorp, det enda frälsesäteriet.

Länets äldre jordagods äro i regel adelsgårdar, många av våra främsta medeltidssläkter ägde sina stamgods i dessa trakter t. ex. ätten Bielke av Kråke-

rum. Bland adelssläkter som under de tre sista seklen hava knutit sina namn vid länets jordagodshistoria finna vi Armfelt, Cederbaum, Falkenberg, Fleetwood, Hammarskjöld, Harmens, Lewenhaupt, Liljehorn, Nordenfalk, Nordenskjöld, Posse, Rappe, Rothlieb, Silversparre, Weidenhielm och många andra. Under 1700-talet tillkommer ett nytt element i bruksgårdarna, som nu växte upp vid alla forsar och fall — järnbruk, pappersbruk, glasbruk, grundades av de rika köpmannasläkterna i Kalmar och Västerвик — mest betydande bli familjerna Hoppenstedt, Dickman, Bauman. Jämtne godsen existerade på landsbygden ett stort antal boställen av olika slag — prästgårdar, militära och civila boställshemman — i en hel serie, varav de minsta förmedlade en ofta omärklig övergång mellan högre ståndskulturen och allmogekulturen. Alla dessa jordagods, bruksgårdar och boställen ha spelat en stor kulturell roll som förmedlare av nya rön och upptäckter inom agrikulturens och industriens områden, av nya drag inom den konstnärliga och vitttra kulturen: denna deras betydelse för landsdelens kulturutveckling kan icke överskattas.

De gamla gårdarna i Kalmar län omspänna alltså en rik serie, från de stora slottsliknande anläggningarna till små boställen. Gårdarnas planformer, arkitekturens och heminredningens karaktär blir alltså mycket skiftande, allt efter gårdarnas sociala rang — ett gemensamt drag äga de dock alla, måttfullhet och gammal sund, svensk smak. Främmande impulser hava icke skytt, men det lånade har alltid klätts i svensk dräkt,

Flygfoto Halling — Benno Beckeman

FIG. 2. GÅRDSTYP MED INFART ÖVER LADUGÅRDEN, NÖBBLE, N. MÖRE HD.

något som gör att en så bestämd och klar utvecklingslinje kan följas genom århundradena.

Några mera pregnanta lokala egenomligheter erbjuder områdets gamla herrgårdskultur knappast — inom det samhällsskikt som herrgårdarna representera ha ju för övrigt kulturgränserna aldrig spelat så stor roll som inom allmogens kultur. Den mest egenartade och självständiga produkten är en liten grupp öländska gårdar, vilka karaktäriseras främst genom det för ön speciella byggnadsmaterialet, kalksten, och genom en speciell utformning av boningshusen. En detalj av stort intresse är att följa tidsstilarnas gradvisa inträngande i bygden, hur de mottogs och omformades och hur de lämnade plats för nya. I en avlägsen landsända som denna visar det sig att

nyheterna i regel uppenbarat sig tämligen sent och att en viss smak alltså bibehållit sig långt efter att den övergivits i mera centrala kulturområden — den speciella kulturkronologi som bör kunna uppställas blir därför alltid ett resultat av värde. Den är också av betydelse för dateringen av en mångfald företeelser inom allmogekulturen.

* * *

Det är endast ett preliminärt studium av det rika materialet som ligger till grund för följande översikt som givetvis endast syftar att skildra de allmänna dragen av Kalmar läns äldre herrgårdskultur, sådan den tagit sig uttryck i gårdar och boningar.

Herrgårdsanläggningarnas planlösning är ju i regel mera medvetet och själv-

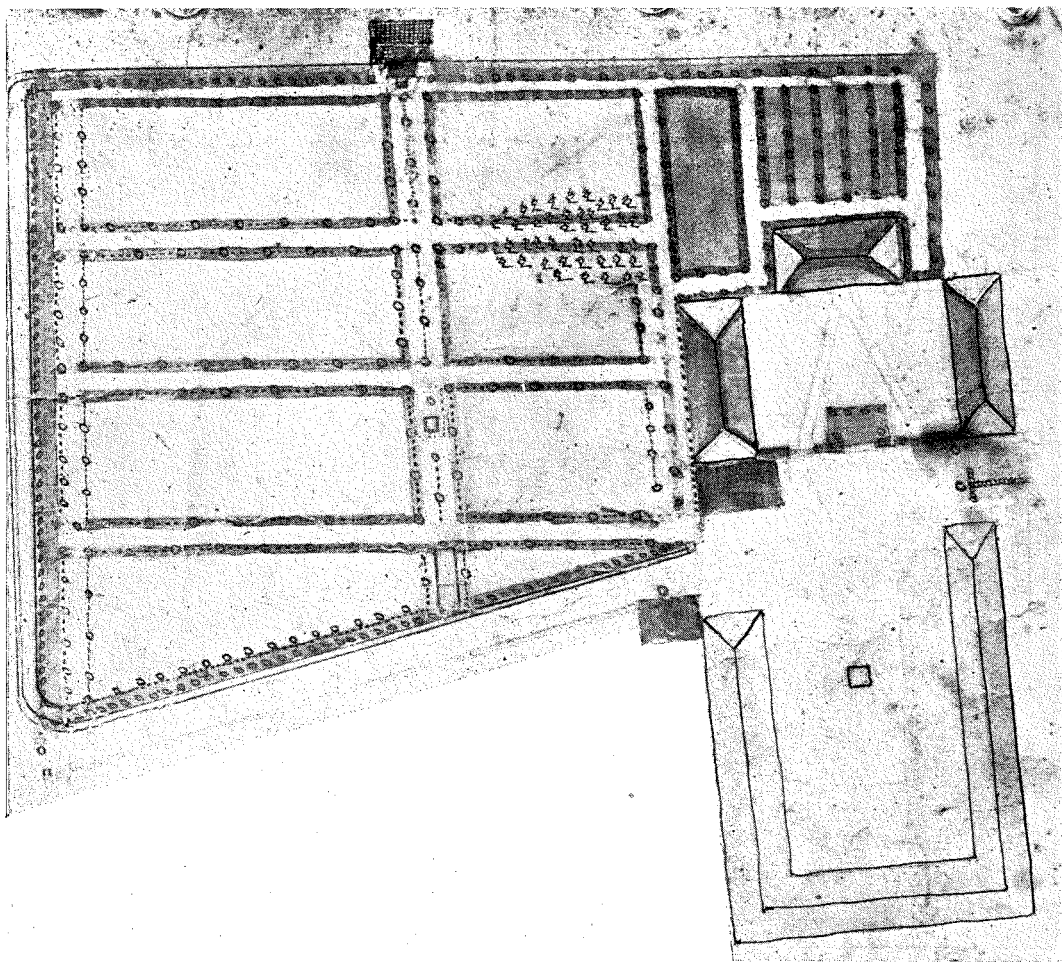

FIG. 3. MANGÅRD OCH LADUGÅRD LAGDA SYMMETRISKT Å ÖMSE SIDOR OM EN VÄG, GALLTORP, ÖLAND.

ständig gjord än bondgårdarnas, vilka undantagslöst följa ett visst inom bygden gängse schema. Graden av denna personliga insats vid utformandet av herrgårdarnas planbilder är dock icke större än att gårdarna alltid kunna inordnas i vissa klart avgränsade typer. En av dessa typer sammanfaller med eller skiljer sig helt föga från den i bygden förekommande normalformen för bondgårdarna.

Både på Öland och inom Kalmar läns fastland äro de senare byggda efter den typ, som i enlighet med Sigurd Erixons gårdstypologi brukar kallas den götiska och som karaktäriseras därav att mångård och fägård uppta var sin hälft av en rektangulär tomtplan, där gränsen markeras meddels ett stängsel av något slag — på Öland i regel en låg stenmur. Ladugården ligger oftast mot bygatan

och infarten till gården sker genom ett portlider. Ett stort antal mindre herresäten och boställen äga samma slags gårdsgruppering, ofta med den skillnaden likväl, att fägårdens tredje huslänga saknas och att byggnaderna kunna ligga glesare än i en bondgård. Det konstitutive draget i denna gårdstyp är att infarten leder över ekonomigården, en detalj som bestämt skiljer denna typ från andra, fig. 1 och 2.

Nästa typ karakteriseras därav att mangård och fägård ligga skilda, mitt emot varandra på ömse sidor om en väg, såsom vid Galltorp på Öland, fig. 3. I äldre tid äro mangårdens och ekonomigårdens tvenne fyrkanter oftast helt kringbyggda men under 1700-talet med dess krav på öppenhet i grupperingen försvinna de mot vägen vettande längorna. I detta skick är typen ganska vanlig, mest i små och medelstora anläggningar. Där en sådan gård ligger i bytomt kan man se ett sätt, varpå formen understundom uppkommit. I t. ex. en enkel radby ligga gårdarna tätt längs ena sidan av en bygata och med fägårdarna mot denna. På andra sidan gatan har då varje bylott mitt emot sig ytterligare ett tomtstycke, en »logtomt», bebyggd vanligtvis endast med en loge. När så en herrgårdsbebyggelse uppstår på t. ex. fräsegård i byraden är det nästan regel, att ekonomigården flyttas över till logtomten och hela den gamla byggnadsplatsen reserveras för mangården. Lantmäterikartorna från tiden före skiftet visa flera exempel på detta — i den gamla Dörby by lågo gårdarna sålunda som en sammanhängande räcka längs ena sidan

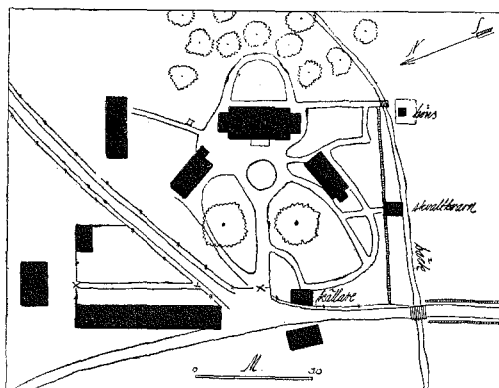

FIG. 4. MANGÅRD MED SNEDSTÄLLDA FLYGLAR.
KRISTVALLA PRÄSTGÅRD, N. MÖRE HD.

av gatan och räcken bröts endast av herrgården som hade sin fägård på andra sidan. I Västerstads by och herrgård på Öland kan man finna ett bevarat exempel på detta förhållande.

Som en tredje plantyp kunna måhända de gårdar betraktas, som ha ladugården liggande tätt vid sidan av mangården, i symmetriskt eller oregelbundet läge. Denna form är emellertid mindre vanlig, fig. 4.

Vid det ojämförligt största antalet av länets gamla herresäten ligga mangård och ekonomigård helt skilda som tvenne självständiga komplex. Detta är den klassiska herrgårdstypen landet runt och den är av hög ålder. De två komplexen bilda helt kringbyggda fyrkanter till ända in på 1700-talet, då den gamla borgstypen börjar överges. Längst bibehåller ladugården den slutna karaktären. Fig. 5, en karta över Ålhult av år 1660, visar ett belysande exempel på typen i dess äldre skick. Fig. 6 och 7 äro sådana gårdar av yngre kynne.

De största anläggningarna av denna typ äga ett tredje självständigt komplex,

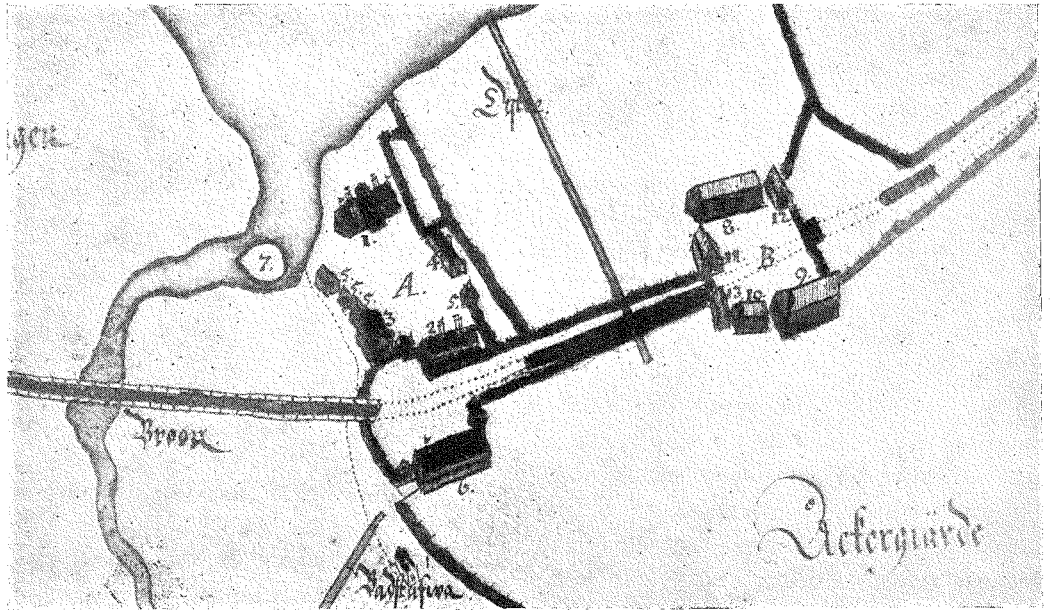

FIG. 5. MANGÅRD OCH LADUGÅRD SOM TVENNE SKILDA KOMPLEX, ÅLHULT, SEVEDE HD.
EFTER KARTA AV 1660.

- A. Mangården: 1. Gambla bygningen. 2. Kiällare bygningen. 3. Stora boden weed porthen.
4. Gamble stufvera. 5. Gamble boder. 6. Stallen. 7. Knarckenbergs holme,
B. Ladugården: 8. Stoor looladan. 9. Fäähuset. 10. Mindre looladan. 11. Mindre fäähuset,
12. Fäähuset. 13. Foderhuset.
Väster om gården ligga »tårckepörte» samt en tegellada. I söder »badstufva». Norr om ladugården
»Weekasten».

en stallgård. Redan gården, fig. 5, visar en ansats till sådan anordning. Sådana rikt utvecklade planer äro emellertid inom området högst sällsynta, de förefinnas mest i Tjust, t. ex. Fågelvik och Blekhem. En vackert komponerad anläggning av detta slag är Björnö i Norra Möre — en rak väg leder upp till mangården; på ena sidan om denna väg, som danar mittaxel, ligger ladugården, på den andra stallgården. När särskild stallgård icke förekommer brukar ett mindre stall för vagnhästarna finnas i mangården.

Inom dessa här i största korthet skisserade huvudtyper kunna områdets alla gårdsanläggningar pressas in. I detal-

jerna råder emellertid en så stor variation, att bilden av gårdarnas planlösningar blir synnerligen skiftande. En sådan detalj av största betydelse och intresse utgöra trädgårdarna, ett viktigt element i herresätenas gårdsanläggning med en rik utvecklings- och formhistoria. De franska tuktade och symmetriska trädgårdarna ha varit de förhärskande. En ytterst allmän sak är terrasseringen; ofta sänker sig trädgården i 5 till 10 avsatser ner mot en sjö eller ett vattendrag. Även sådana vattendrag ha merendels dragits in i den arkitektoniska kompositionen; en förbi-löpande bäck tvingas t. ex. in i en konstgjord fåra och slutar anläggningen vid

en sjöstrand har denna förlänats en tuktad form på något sätt. Det engelska parksystemet har aldrig fått någon vidare popularitet inom området. Det gjorde sitt intåg här på 1790-talet med de anläggningar som godsägaren och arkitekten Carl Mannerskantz på Värnanäs ritade åt sin vän Jonas Carl Linnerhjelm på Ebbetorp och på sin egen gård skapade Mannerskantz en ännu bevarad typiskt romantisk anläggning med vidsträckta gräsplaner och slingrande gångar. Från ungefär samma tid är väl den vackra anläggningen vid Odensviholm. Till trädgårdarna höra lusthus, tempel, monument o. dyl. som ofta utgöra synnerligen utsökta små arkitekturskapelser. Några exempel ses fig. 8—10.

Ett genomgående drag i gammalt gårdsskick är rikedom på byggnader. Vid 1660-talets Ålhult ägde mangården 8 särskilda byggnader, fägården 6 — antal som helt visst snarare ligga under än över det normala för tiden. Här fanns dessutom en liten stallgård med en eller två byggnader samt på behörigt avstånd bastu och »tårckepöörte». Vid samma tid funnos vid Runstens prästgård på Öland ej mindre än 36 olika hus¹.

Ladugården utgjorde, som jag påpekat, i gammal tid gärna en helt sluten fyrkant, ett skick som under 1700-talets lopp i regel övergavs. Under 1800-talets andra hälft började man så koncentrera ekonomigårdens utrymmen i en enda byggnad — ett ovanligt tidigt exempel härpå erbjuder gården Källs i Tjust, där la-

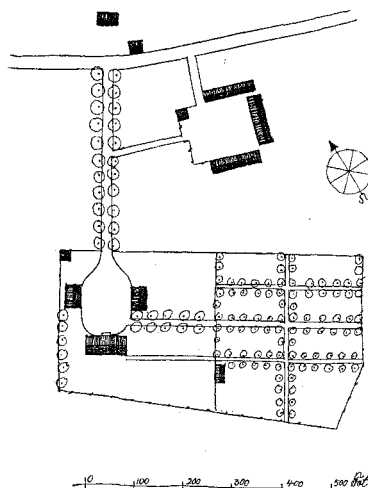

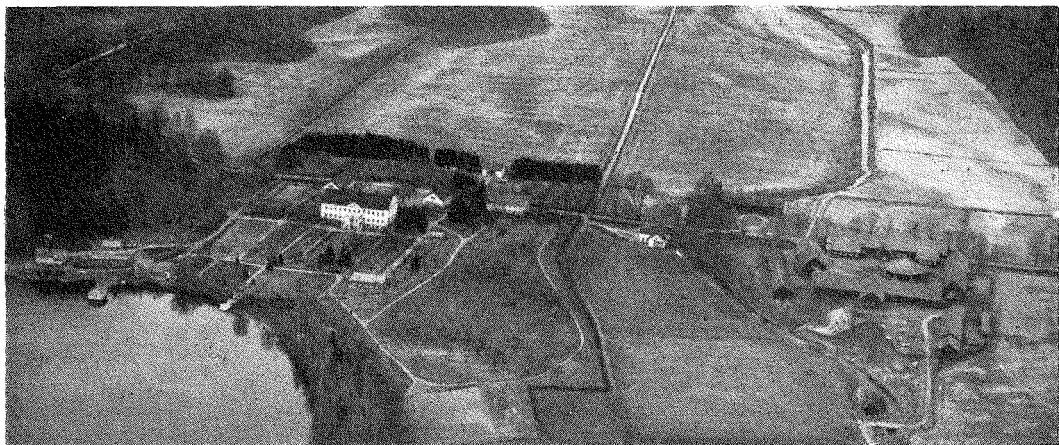
FIG. 6. MANGÅRD OCH LADUGÅRD SOM TVÅ KOMPLEX, V. KRÅKERUM, STRANDA HD.

dugården bildar en enda, ofantligt lång räcka. På 1830- och 40-talen lät den store jorddrotten greve Posse på Björnö bygga sådana koncentrerade ladugårdar på sina gods men han gav dem en mycket egenartad och personlig planform — ladugården på Wesslö bildar t. ex. i planen ett likarmat kors.

Materialet i ladugårdarna är i regel korsknutat liggtimmer eller skiftesverk. Inom områdets sydliga delar påträffas sporadiskt korsvirkestekniken, med bärande stomme av ek och fyllning av tegel. Redan 1702 funnos korsvirkesthus på Skälby kungsgård vid Kalmar. Ett bevarat, synnerligen imponerande exempel på denna teknik är ladugården vid Värnanäs, ritad och byggd av Carl Mannerskantz åren 1795—1800, fig. 12. Hans ritningar följdes även vid ett liknande bygge på Björnö år 1815, fig. 13.

På Öland har det inhemska, utmärkta byggnadsmaterial som kalkstenen erbju-

¹ Ellen Raphael: Öländska gårdar och deras inventarier. Fataburen 1907.

Flygfoto Halling — Benno Beckeman.

FIG. 7. MANGÅRD OCH LADUGÅRD SOM TVÅ KOMPLEX, ODENSVIHM, TJUST.

der, givetvis använts livligt; präktiga prov på öns monumentala stenladugårdar ses bl. a. på Ottenby och Borgholms kungsgårdar, fig. 14, 15. En stor grupp gårdar i Emådalen har ståtliga ladugårds-komplex i gråsten, uppförda på 1820- och 30-talen av medlemmen av släkten Harmens, vilka mycket synas ha ivrat för detta byggnadssätt, som ju f. ö. under 1700-talet flerfaldiga gånger rekommenderades från regeringshåll, mestadels för-gäves, fig. 16.

En god bild av mangården på ett typiskt karolinskt herresäte ger en i Mandelgrens samlingar förekommande upp-mätning av det omkr. 1850 rivna Vindö i Tjust, fig. 17. Gårdsplanen ligger helt kringbyggd med rödmålade timmerhus, mellanrummen mellan byggnaderna ut-fyllas av höga, täta plank. Entréen till gården har formen av en monumental port, ett riktigt torn. Porttorn av detta slag synas ha utgjort en av de mest karak-täristiska detaljerna i en karolinsk gårds-

anläggning. Dyrbara portar finnas ofta omtalade i de gamla syneinstrumenten från denna tid och det är då efter allt att döma fråga just om sådana av sam-ma typ som vid Vindö. Vid en syn på Skälby landshövdingeboställe år 1702 be-fanns t. ex. att den avträdande inneha-varen låtit uppföra »en skön stor portal», av den kostbarhet att synenämnden till och med ansåg den alltför förnämlig för gården. Ett enda bevarat prov på dessa karolinska gårdsportar finnes inom länet, nämligen vid Misterhults gård, fig. 18. I grundformen överensstämmer den rätt noga med Vindöporten. Med sina kraf-tiga barockformer och sin ståtliga res-ning är den ett litet förnämligt exempel på karolinsk provinsiell arkitektur. En annan utomordentligt karaktäristisk de-talj i de karolinska gårdarna utgöra de små kubiska flyglarna under pyramid-tak, fig. 19. Vid Misterhult flankeras porten av dylika och de finnas även be-varade på flera andra ställen.

FIG. 8. TRÄDGÅRDSPAVILJONG FRÅN KAROLINSK TID, VIRBO, TUNALÄNS HD.

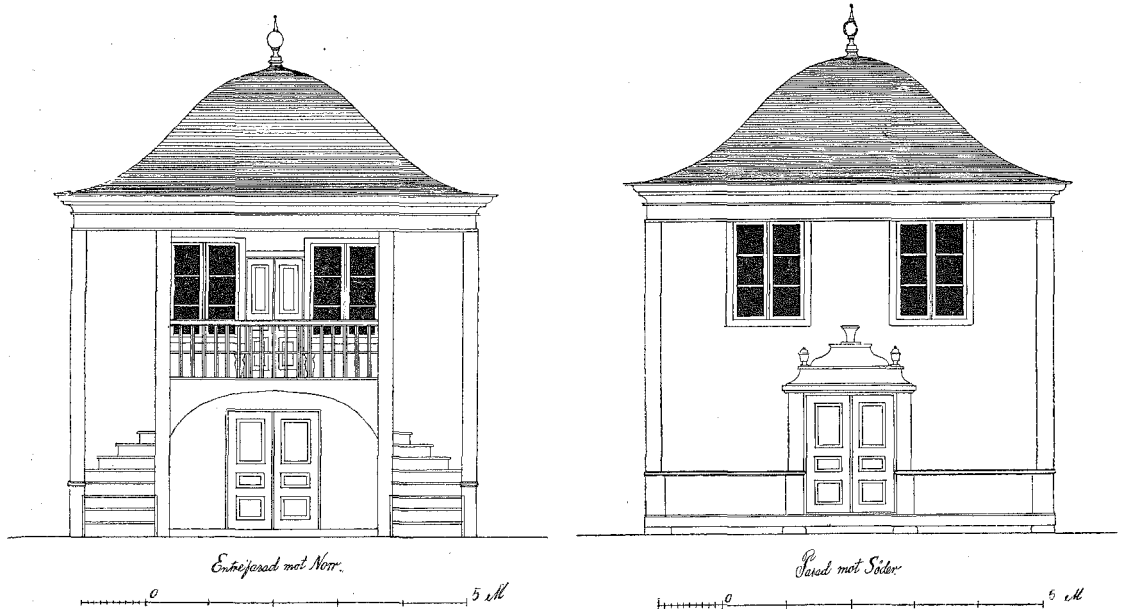

FIG. 9 A, B. TRÄDGÅRSPAVILJONG FRÅN 1700-TALET SLUT, EM, STRANDA HD.

Under loppet av 1700-talet överges det slutna, borgartade byggnadssätt, som kännetecknade de äldre gårdarna. Gårdsplanen göres nu mera öppen och ljus och den vanliga svenska herrgårdstypen med huvudbyggnad flankerad av ett eller flera flygelpar uppkommer. Delvis skedde detta säkert under inflytande av arkitekturteoretikern Carl Wijnblad, vars böcker man även i dessa trakter använt och rådfrågat.

En grupp gårdar i södra länsdelen med endast ett flygelpar ha flyglarna ställda snett utåt i förhållande till huvudbyggnaden, ett drag som synes tillhöra 1700-talets senare hälft. Det förekommer bl. a. vid Skälby kungsgård och det kan möjligen vara därifrån som modet spritts i bygden, fig. 4 och 19 A.

Efter dessa korta notiser om gårdsanläggningarnas utvecklingshistoria inom

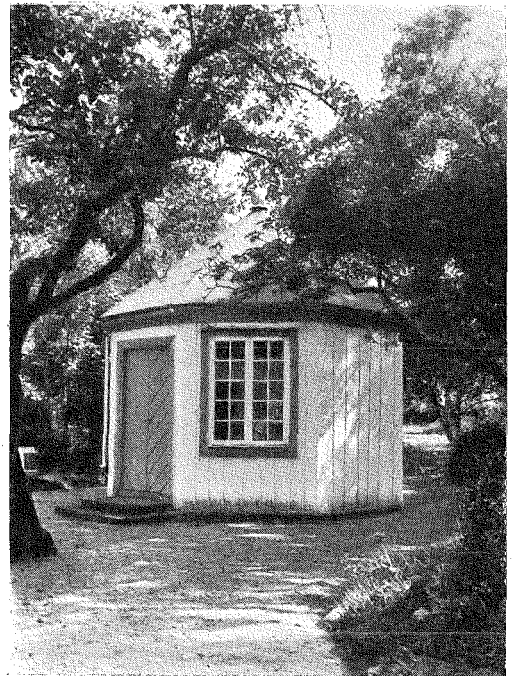

FIG. 10. TRÄDGÅRSPAVILJONG FRÅN 1700-TALET SLUT, BRUATORP, S. MÖRE HD.

FIG. 11. MONUMENT, RITAT AV CARL MANNERSKANTZ, VÄRNANÄS, S. MÖRE HD.

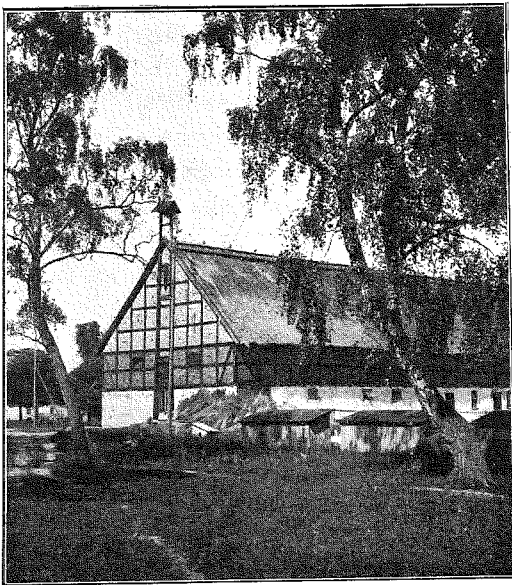

FIG. 12. LADUGÅRD I KORSVIRKE, RITAD AV CARL MANNERSKANTZ, VÄRNANÄS, S. MÖRE HD.

länet vill jag, med förbigående av övriga byggnader, med några ord beröra själva huvudbyggnaderna, karaktärshusen, vilka ju förläna den bestämmande prägel åt en herrgård och vilkas utseende främst avgjorde om en gård kunde »för ett adligt säte bebos». De äldsta mera allmänt förekommande typerna gå ej längre tillbaka än till karolinska tiden.

Före 1600-talets mitt hade vindarna från Europas konstliv och bostadskultur ju huvudsakligen nått vårt lands regenter och allra förnämsta familjer och där stannade i regel denna främmande kulturpåverkan. Sina märkligaste frukter avsatte den i vasatidens slottsbyggnader, av vilka Kalmar län inom sina gränser äger två av de förnämsta — Kalmar och Borgholms slott. Vasatidens och me-

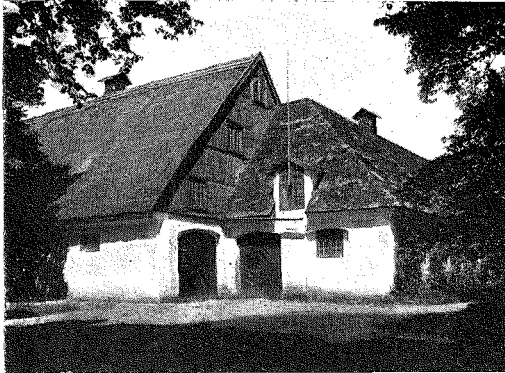

FIG. 13. STALLBYGGNAD FRÅN ÅR 1815 MED GAVLAR I KORSVIRKE, RITAD AV CARL MANNERSKANTZ, BJÖRNÖ. N. MÖRE HD.

deltidens adel bodde däremot enkelt och flärdfritt, på gårdar som säkert ej skilde sig mycket från böndernas. Här och där fanns ett fast hus eller en kärna, som markerade gårdens särställning. Av dyliga monument äger området ej mycket. I det gamla Vinäs i Tjust ingå delar från medeltiden och 1500-talet och på Björnö vid Mönsterås finnes ruinen efter en Bielkeätten tillhörig borg, som bestått av ett enkelt sexdelat hus med en muromgärdad öppen borggård vid ena sidan, fig 20. Karl Knutssons Fågelvik ägde också ett stentorn och traditioner finnas om ett eller annat fast hus på andra håll. Men det blev under sitt rörliga kri-

FIG. 15. LADUGÅRD AV KALKSTEN, OTTENBY, ÖLAND.

FIG. 14. FÖR ÖLAND TYPISK LADUGÅRD AV KALKSTEN, VEDBY, ÖLAND.

garliv under storhetstiden som bygdens stormän i främmande land fingo mottaga impulser, som de omsatte i praktiken när det gällde att bygga ståndsmässiga hus på sina gårdar i hemlandet. Tidens italienskt och franskt skolade arkitekter verkade dock främst som förmedlare av stilnyheterna. Det är alltså från denna tid som vi kunna räkna begynnelsen av en i viss mån internationellt betonad arkitektur och inredningskonst, som bestämt började skilja sig från landsbyggdets kultur i övrigt. Strävandet efter anpassning till utländska förebilder och rådande tidsstilar genomlöper hela herremanskulturens senare historia som en röd

FIG. 16. STENLADUGÅRD UPPFÖRD 1830, BERGA, HÖGSBY SN.

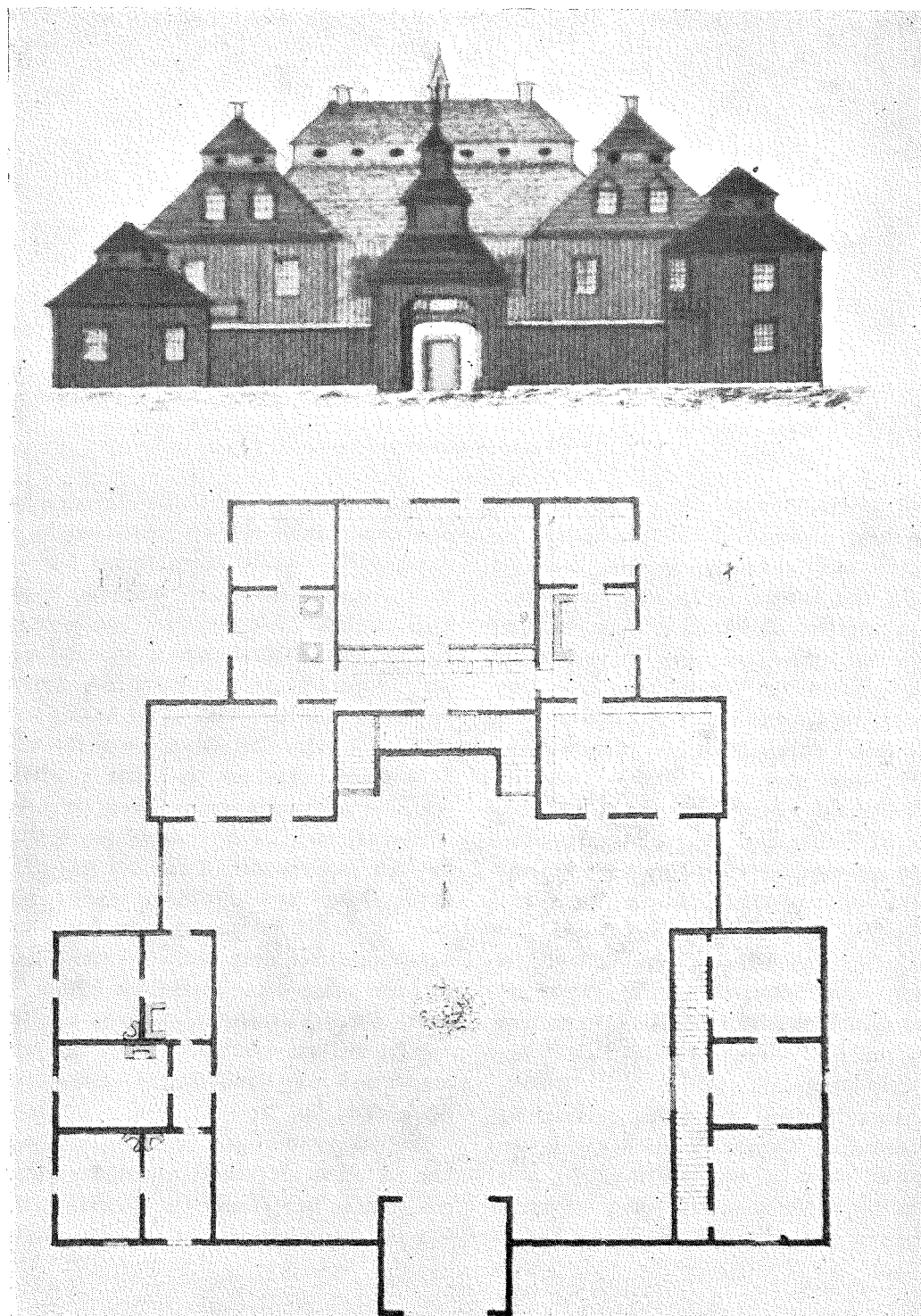

FIG. 17 A, B. KAROLINSK MANGÅRD, VINDÖ, TJUST. EFTER UPPMÄTNING FRÅN 1800-TALET'S MITT
I MANDELGRENS ATLAS.

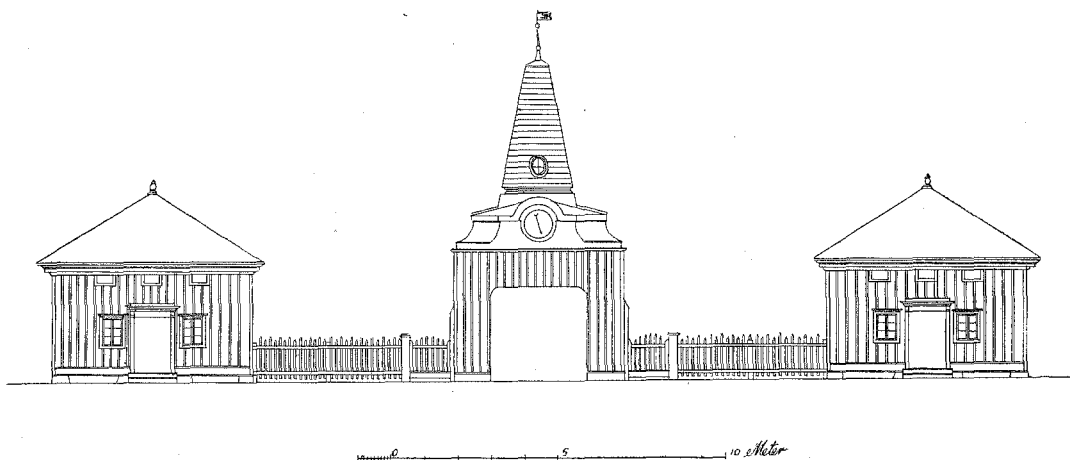

FIG. 18. KAROLINSK PORT MED STAKET OCH FLYGLAR. FLÖJELN DATERAD 1735. MISTERHULTS GÅRD, TUNALÄNS HD.

tråd medan allmogekulturen ju fortlevat tämligen obesmittad av främmande impulser, med undantag av dem den mottagit med herrgårdarna som förmedlare.

Det är huvudsakligen i fråga om byggnadernas yttre och inre arkitektoniska och konstnärliga formgivning som herrgårdarnas anpassning efter växlande tidsstilar är märkbar medan planlösningen varit mera oberoende. Ännu under 17- och 1800-talen uppfördes t. ex. tidstypiska hus på planer med 1600-talstradition och allmogebyggnadernas på gammal inhemsk tradition utvecklade planer finner man ständigt även inom herrgårdarna. De enkla allmogeplanerna förekomma i senare tider huvudsakligen i flyglar och andra småhus eller i mindre gårdars manbyggnader, i äldre tid även i de större byggnaderna.

Normalplanen för en gammaldags bondstuga i Kalmar län är den s. k. parstugan, d. v. s. ett hus med ett stort rum vid vardera gaveln och i mitten en förstuga med ett avdelat utrymme, fig. 21.

Användningen av just detta utrymme har alstrat ett äldre och ett yngre skickt av parstugor — i det äldre ligger här endast en kammare eller kallrum, i det yngre är köket här inrymt. Denna yngre typ är den förhärskande i området och ett sydöstsvenskt karaktärsdrag är att köket äger en egen ingång på husets baksida. På öländska prästgårdar förekom 1677 denna parstuga med kök i mitten och den är vanlig ännu, även på herrgårdarna, men då huvudsakligen i flyglar och småhus eller i mindre prästgårdars och enklare boställens manbyggnader. Av stort intresse är att den äldre parstuguformen utan utdifferentierat kök, en form som nu huvudsakligen tillhör de norra delarna av vårt land, även kan påvisas i sydliga trakter — både på fastlandet och på Öland finnas exempel på densamma, fig. 21.

Denna synnerligen enkla grundform har på olika sätt beriktats under tidernas lopp. Två vägar äro de viktigaste. Ett sätt har varit att vid ena eller bägge

FIG. 19. KAROLINSKA FLYGLAR, VIRBO, TUNALÄNS HD.

gavlarna utöka planen med två kamrar, framkamrar, varvid ett mycket långt och smalt hus uppkom. Tiden för dessa »framkammarstugors» första uppkomst torde ej kunna fastställas; på öländska prästgårdar funnos sådana hus på 1670-talet och Erik Dahlberg upptog planformen i sina mönsterritningar för militära boställen av 1687. Ett annat sätt att ur den enkla grundformen erhålla en rikare planbild har varit att tudela de två stora rummen i parstugan med innerväggar i husets längdriktning, fig. 21, en planlösning, som hos allmogen sannolikt uppkommit under inflytande från den genuina herrgårdsplan som i det följande skall beröras.

Den klassiska planen för en svensk herrgårdsbyggnad har i husets mitt en förstuga och en stor sal och på var sida härom två lika stora rum, fig. 22 — en symmetrisk och regelbunden plan av utpräglad renässanskyenne. Den uppträder hos oss vid 1600-talets mitt och spelar alltsedan dess en dominerande roll inom vår husbyggnadskultur. De äldsta exemplen ha den stora salen utbyggd, en arkitektonisk detalj som anses härröra från Tessin d. ä. Det Tessinska palatset på Fågelvik har en oval utbyggd sal och redan 1653 uppfördes på Dunö kungsgård i Södra Möre »en stor röd korsbyggnad», tydligen med utbyggd sal. Planen till Axel Oxenstiernas hus vid Värnanäs,

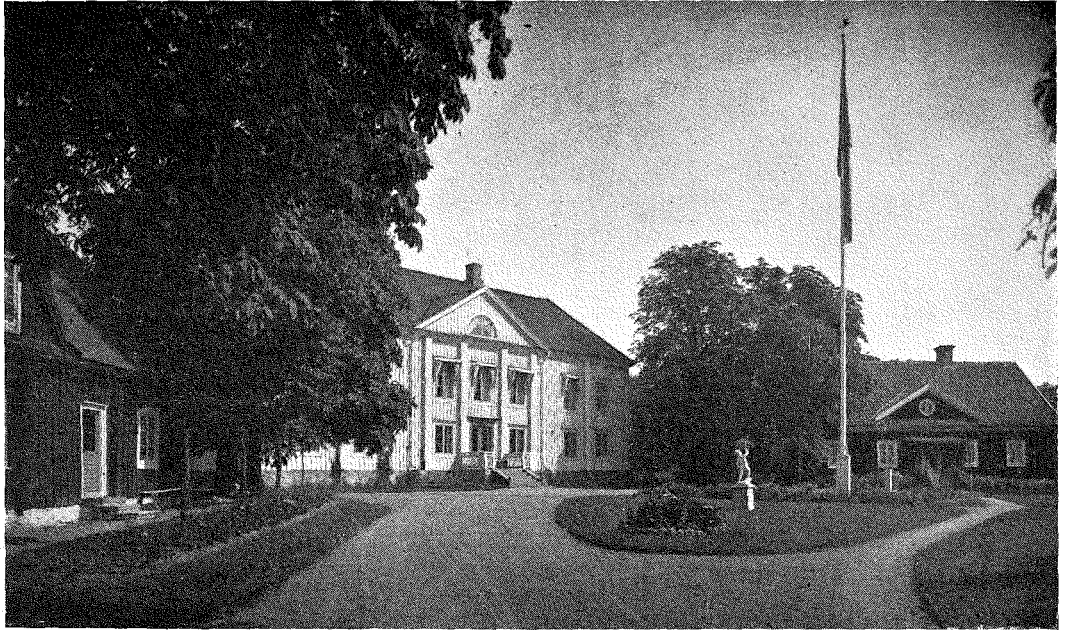

FIG. 19 A. MANBYGGNAD OCH SNEDSTÄLLDA FLYGLAR, SKÄLBY, N. MÖRE HD.

byggt vid 1600-talets mitt, är också av denna typ. Kristdala prästgård fick 1708 en sådan byggnad, fig. 23, och från den senkarolinska tiden finnas flera bevarade exempel på typen, t. ex. Fårbo, Kölby och Toverum, det sistnämnda fallet med en i sneda vinklar utbyggd sal, fig. 25, 26.

Ojämförligt vanligare blev emellertid typen utan framspringade sal, ända till in i vår ha sådana hus byggts, oberoende av skiftande smak i fråga om exteriör eller inredning. Det inbördes förhållandet mellan de två formerna av denna 1600-talsplan är ovisst; det förefaller mig som om planen med utbygge vore den ursprungligare, och den andra formen en förenkling av denna. I 1730-talets mönsterritningar till militära boställen upptogs den enklare formen av denna plan-

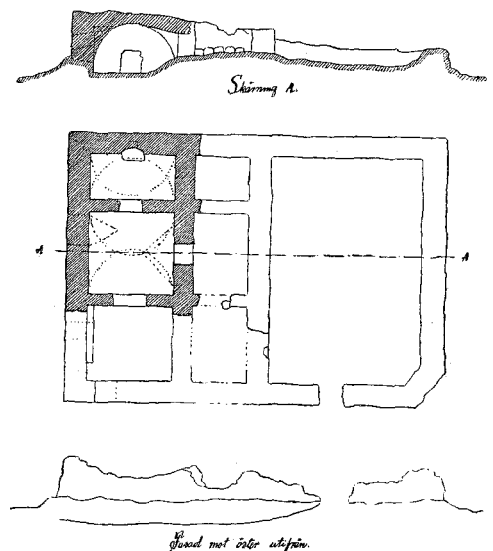

FIG. 20. PLAN AV STENHUS FRÅN 1500-TALET SLUT, BJÖRNÖ, STRANDA HD.

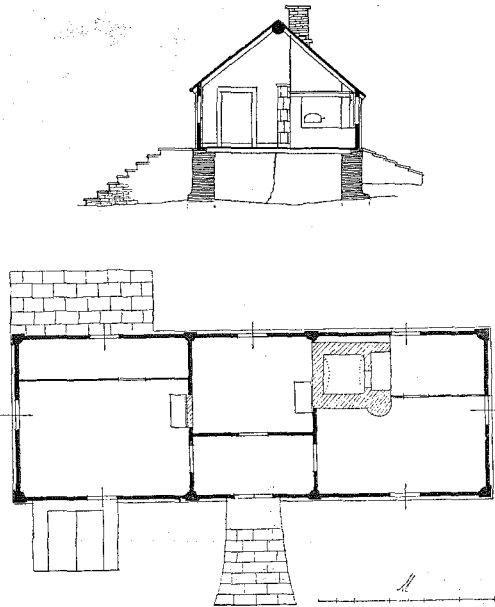

FIG. 21 A, B. FLYGELBYGGNAD AV PARSTUGUTYP. DE LJUST MARKERADE INNERVÄGGARNA SENA. RUNSTENS PRÄSTGÅRD, ÖLAND.

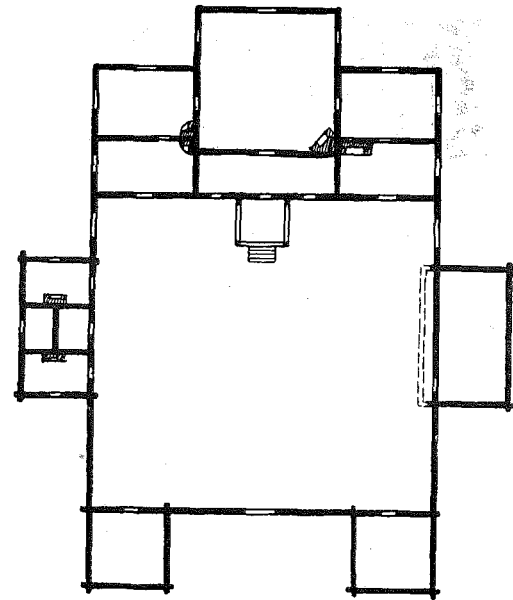

FIG. 23. PLAN AV KAROLINSK MANGÅRD, BYGGD ÅR 1708. HUVUDBYGGNAD MED UTSPRINGANDE SAL. FLYGEL AV PARSTUGUTYP, KRISTDALA PRÄSTGÅRD, TUNALÄNS HD. EFTER MANDELGRENS ATLAS.

typ — i de Dahlbergiska mönstren av 1687 förekommer typen däremot icke alls.

Under loppet av 1700-talet inskränktes användningen av denna plantyp i dess grundform i stort sett till boställen och mindre gårdar. Men den har fått en rikare och utvecklad form, som inom detta

område fått stor frekvens och som uppkommit därigenom att vid ena eller båda gavlarna framkamrar tillfogats — såsom vid den nyssnämnda rikare formen av parstugor. Köket ligger då på sin gamla plats eller har förlagts till en av dessa gavelrum. En på Öland särdeles vanlig

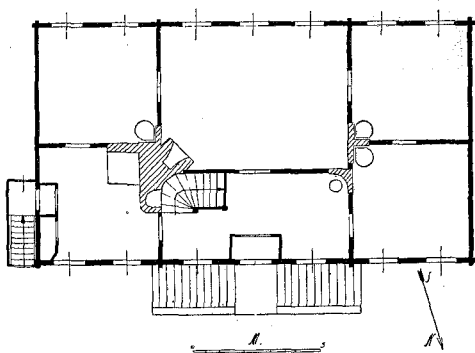

FIG. 22. ANLÄGGNING MED SAL I CENTRUM, SVANE-
BERG, N. MÖRE HD.

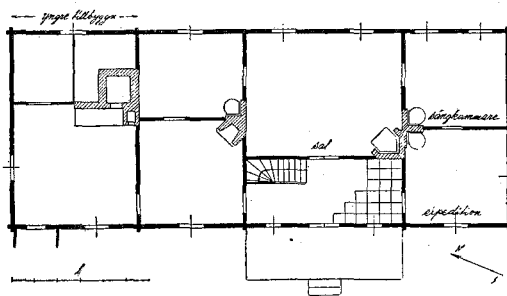

FIG. 24. PLAN AV 1600-TALSTYP, UTÖKAD MED 2
RUM PÅ ENA GAVELN, GÅRDSLÖSA PRÄSTGÅRD,
ÖLAND.

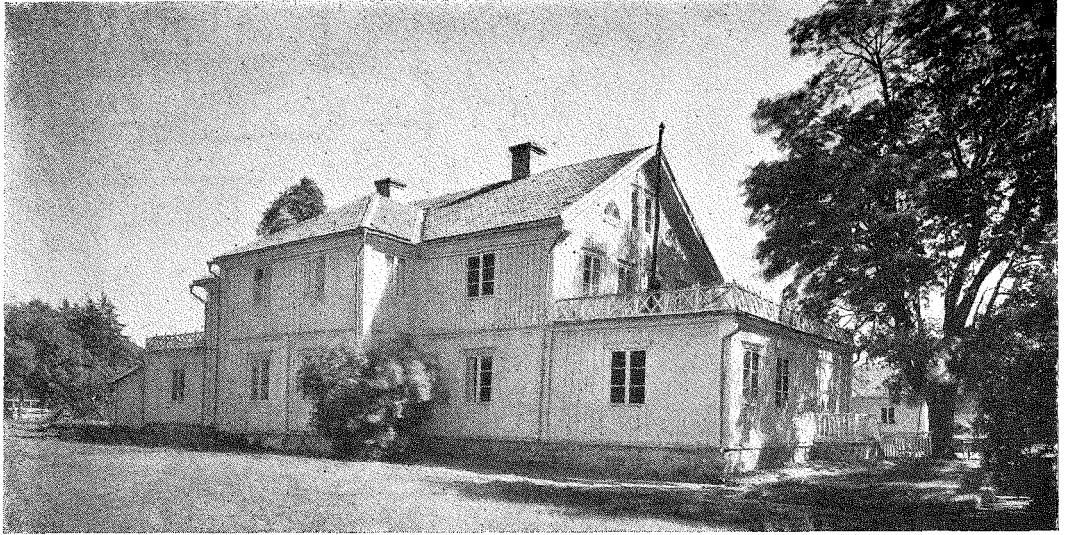

FIG. 25. KAROLINSK HUVUDBYGGNAD MED UTBYGGD SAL. SIDOPARTIER OCH TAK MYCKET YNGRE ÄN Huset. FÄRBO, TUNALÄNS HD.

plan i byggnader från omkr. 1800 har på ena gaveln kök och en kammare, fig. 24.

Mot 1700-talets slut uppdyka en del rikare planformer, framsprungna ur tendensen att allt mer inskränka antalet fria byggnader i mangården. En av dessa innehållsrikare planer karakteriseras av genomgående hjärtmur med rummen ligande som celler på ömse sidor, fig. 27. Hjärtmuren är ibland ersatt med en korridor, en gammal plantyp som omkr. 1800 återupptogs i stor utsträckning, fig. 28. En ganska karaktäristisk detalj i dessa rikare planer är gavelpartiernas indelning med tre rum, fig. 29.

Förutom dessa, de normala planerna, förekomma i mindre utsträckning en del andra mera självständiga eller personliga planlösningar, av vilka många äro korsningsformer.

* * *

Timmer är det förhärskande byggnadsmaterialet i herrgårdarnas mangårdshus inom området. Särskilt på Öland användes i gammal tid ek i mycket stor utsträckning; på Repplinge prästgård voro t. ex. 1677 alla 36 husen av ek, sannolikt i den konstruktion som ännu är vanlig på ön, nämligen ekplankor i hörnstolpar. Den röda färgen var det vanliga för väggarna — den fanns här lätt tillgänglig sedan alun- och rödfärgstillverkningen startats vid Lovers bruk under förra hälften av 1700-talet. Redan under 1700-talets förra hälft och mitt nämnes ibland att väggarna målades gula, så vid Strömserum 1762. Gult blev dock först strax efter 1800 den verkliga modiefärgen. Fasadernas huvudsakliga prydnader koncentrerades kring fönster och dörrar. Särskilt under karolinsk tid voro rikt utstyrda kvistar mycket populära — som exempel må nämnas Skälby som 1702 stå-

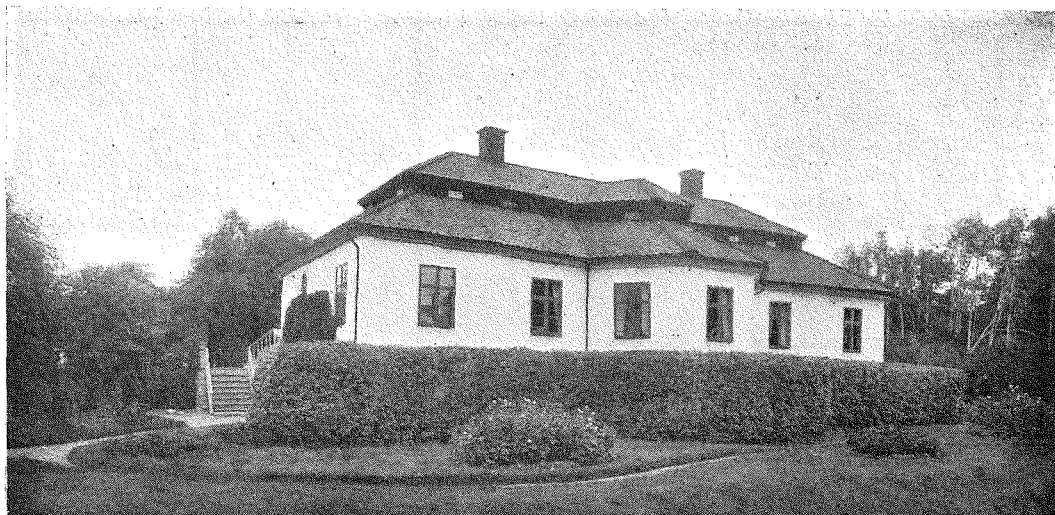

FIG. 26. KAROLINSK HUVUDBYGGNAD MED UTBYGGD SAL OCH SÄTERITAK. TOVERUM, TJUST.

tade med »altan med utskurit snickarevärk» och Strömserum, där en 1749 uppförd flygelbyggnad ägde »kvist kringbyggd med snickare-gallerverk». På olika sätt profilerade dörr- och fönsterfoder ha varit i ständig användning sedan 1600-talet, fig. 30. Med klassicismen bli flankerade kolonner kring porten det normala, fig. 31. På Öland försågos flera kring 1800 uppförda herrgårds- och stadsbyggnader med vackra portalomfattningar i huggen kalksten eller i trä — exempel på en öländsk klassicistisk dekorationskonst av stort behag, fig. 32, 33. Den gamla taktäckningen med näver och torv förekom även på de största gårdarna ännu under 1700-talets andra hälft. Men takteglet kom även till användning anmärkningsvärt tidigt i bygden — 1677 var stora byggnaden på Runstens prästgård tegeltäckt och 1702 fanns sådana tak på Skälby. Vid byggnader med brutet tak observeras ofta att endast övre fal-

let är täckt med tegel varvid det undre har bräder, fig. 34. De gamla tegeltaken äro i regel s. k. gipsade tegeltak.

Då det gäller att i stort följa exteriörens utveckling äro emellertid själva takformerna det mest känsliga instrumentet. Under det äldre 1600-talet synas sadeltak eller höga valmtak varit förhärskande men de utträngas på herrgårdarna under århundradets andra hälft av det s. k. säteritaket, som har tvenne fall med en vertikal mellanled. Detta tak, »italienskt tak», som det ständigt kallas i samtida handlingar, blev isynnerhet under den senare karolinska tiden mycket vanligt. Locknevi och Vindö sådana dessa gårdar återges av Mandelgren, hade alla mangårdens byggnader täckta med säteritak. År 1702 sägas vissa byggnader på Skälby ha »dubbelt italienskt brädetak» och samma år underhandlades med tornbyggaren mästare Rudolph Bientz om uppförande av dylikt tak på gårdens huvudbyggning. Än-

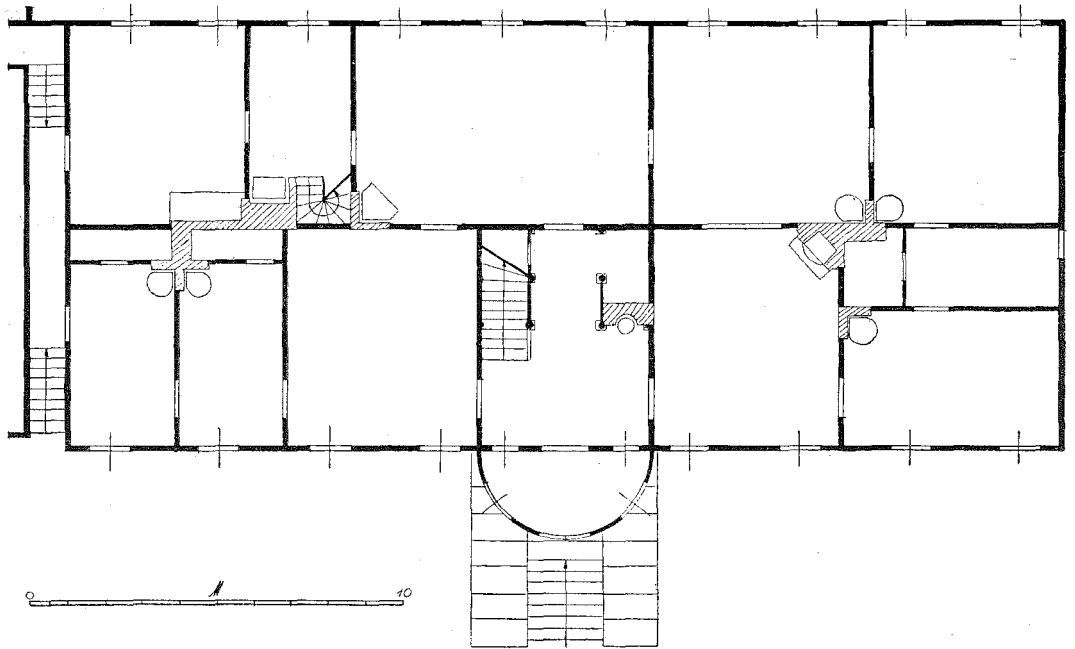

FIG. 27. MÅNGÅRDSBYGGNAD MED LÅNGSGÅENDE HJÄRTMUR, RYSSBYLUND, N. MÖRE HD.

nu på 1730- och 40-talen var denna takform mycket använd i bygden. En S. Svahn i Kalmar ritade 1739 tvåvåningshus med säteritak och till och med i Wijnblads arkitekturböcker förekomma dylika tak, trots att modet nu hade blivit ett annat. Under senare hälften av 1700-talet försvunno säteritaken i stor utsträckning, det enda till vår tid bevarade exemplet i Kalmar län är det gamla Toverum i Tjust, fig. 26, en envåningsbyggnad som med sin framspringande sal och sitt tidstypiska tak är en god exponent för karolinskt byggnadsskick.

En grupp i en eller två våningar uppförda herrgårdsbyggnader ha ett karakteristiskt valmtak med hög resning och raka eller mjukt svängda fall, fig. 35, 36. Typen kan daterats till ung. 1730 till 1760 och den bygger tydligen på äldre

1600-talstradition. I Kalmar stad är detta tak mycket vanligt på byggnader från nyssnämnda årtionden av 1700-talet och i Västervik byggdes 1749—51 det Cederflychtska fattighuset efter ritning av Carl Hårleman och med sådant tak. Flera nu försvunna herrgårdsbyggnader ha haft denna takform, t. ex. det gamla Christinelund — nu är den dock sällsynt.

Vid 1700-talets mitt börja emellertid säteritaket och det höga valmtaket att ersättas av de franska brutna taken. Den tidigaste formen har brutna fall åt alla fyra sidorna. Det äldsta exemplet jag känner i bygden är den Oxenstiernska 1600-talsbyggnaden vid Värnäs som 1761 försågs med ett franskt tak med mjukt svängda fall och med små volutprydda kupor av det slag som är vanligt hos Wijnblad. Det 1768 uppförda Helge-

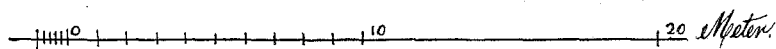
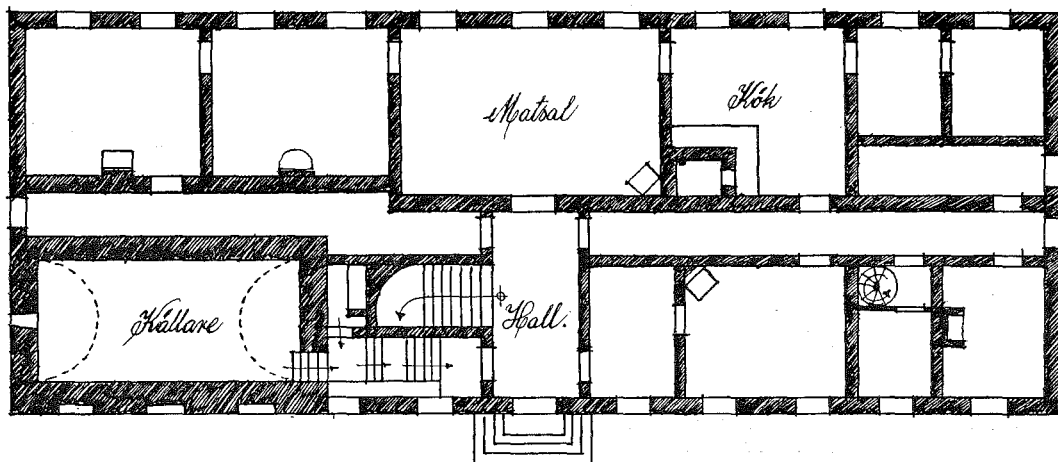

FIG. 28. PLAN AV CASIMIRSBORG, TJUST. LÅNGSGÄENDE KORRIDOR GENOM HELA HUSET.

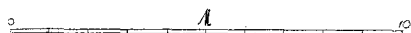
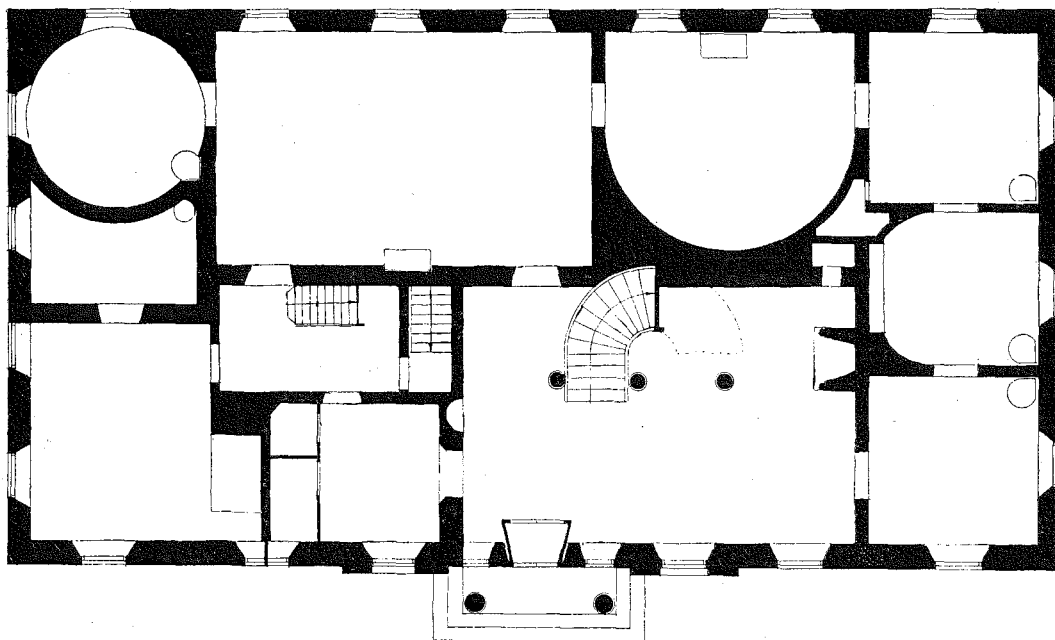

FIG. 29. PLAN AV RUDA, HANDBÖRDS HD; OBS.! TRE RUM I VARDERA GAVELN. VANLIG PLANTYP OMKRING ÅR 1800.

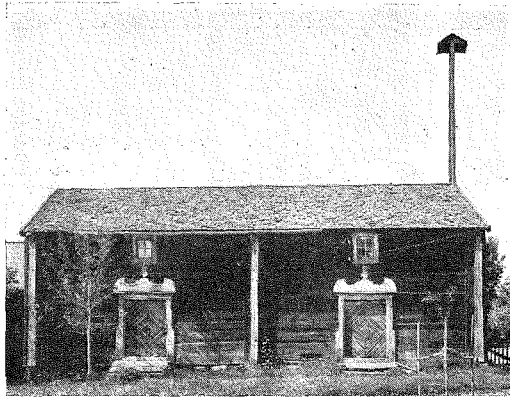

FIG. 30. FLYGELBYGGNAD, TRIBÄCK, ASPELÄNDS HD.
DÖRRFODER I SENBAROCK.

rum i Tjust täcktes med ett tungt brutet tak och gården Danerum vid Kalmar är från samma tid, fig. 37. En tung och massiv byggnadskropp kännetecknar från och med denna tid traktens herrgårdsbyggnader — husens intryck av tyngd förstärkes i hög grad hos rokokotidens byggnader genom den då brukliga takformen, som icke tillät gaveln att markera höjdriktningen.

Den under 1700-talets senare hälft allmänaste huset har emellertid helt tak endast å långsidorna och å gaveln endast en liten avvalmning. De tidigaste exemplen äro Råsnäs, som byggdes 1756 samt Strömserum, uppfört 1762 av kalmarbyggmästaren Törnberg. Sistnämnda hus, som är en ypperlig representant för vår äldre träbyggnadskonst, har de mjukt svängda fall vilka synas vara karaktäristiska för det äldre 1700-talets takformer. Detta mera sirliga drag i taket försvinner emellertid och vid den stora mängd dylika hus från 1780- och 90-talen som finnas bevarade förekommer det aldrig. Denna takform har i byden tydligen varit

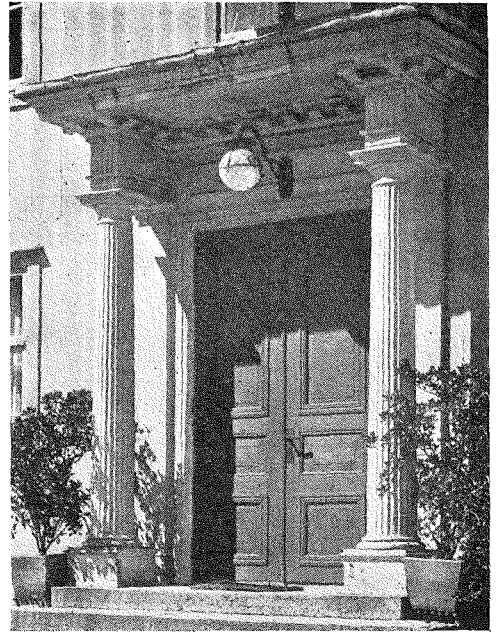

FIG. 31. PORTALOMFATTNING, 1800-TALET'S BÖRJAN.
KLÄCKEBERGA, N. MÖRE HD.

mycket populär. Kompetensritningar vid Kalmar murmästareämbete av 1797 visa denna typ och den för övrigt synnerligen modernt betonade Carl Mannerskantz ritade under samma årtionde ett dylikt hus för sin gård Värnanäs. Vackra prov visa Berga, fig. 40, och det 1815 uppförda Christinelund. Denna utpräglade 1700-talstyp fortlevde nämligen till långt in på 1800-talet. Under århundradets första årtionden använde bl. a. en öländsk byggmästare Sandell sådana tak vid byggen på öländska herrgårdar, t. ex. Färjestaden.

Under 1790-talet hade emellertid den lilla valmningen på gaveln börjat bortfalla och huset med hel gavel och brutet tak blev sedan under ett par årtionden synnerligen vanligt. Typen hade lång

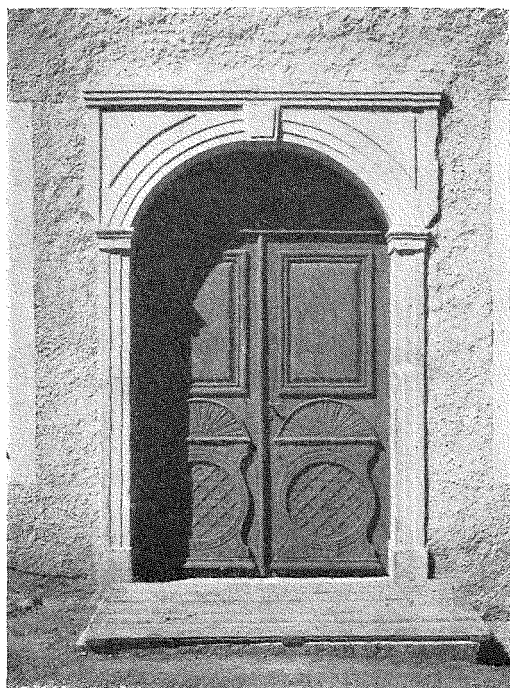

FIG. 32. PORTALOMFATTNING AV KÄLKSTEN, 1700-TALETS SLUT, HALLTORP, ÖLAND.

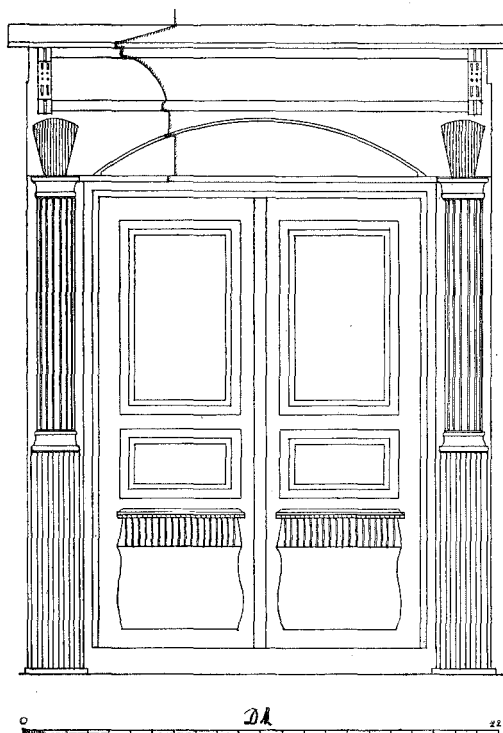

FIG. 33. PORTALOMFATTNING AV TRÄ, 1700-TALETS SLUT, S. SAXNÄS, ÖLAND.

livslängd, de senaste exemplen jag känner äro från 1823, 1828, 1840-talet. Denna takform förekommer i regel vid en grupp för Öland karaktäristiska hus från 1800-talets första årtionden, en grupp vars mest utmärkande kännetecken är den höga ståtliga fritrappan som leder upp till byggnadens övervåning, fig. 41. Denna våning innehåller nämligen de egentliga boningsrummen medan den låga bottenvåningen rymmer kök och andra ekonomirum. Bottenvåningen är här alltid av kalksten; detta för boningsrum mindre lämpliga material är i övervåningen ersatt med trä eller tegel. Dylika hus uppfördes i stort antal i Borgholm under 1800-talets första årtionden²; det är möj-

ligen härifrån som typen spritts kring norra Öland, som är dess egentliga utbredningsområde.

Tämligen sent började de klassicistiska tendenserna göra sig gällande inom dessa traktors byggnadskonst. På 1780- och 90-talen dyker en och annan detalj i »nya smaken» upp — pilastrar, frontoner och annat. Men husens grundskapnad är fortfarande av äldre kynne. En så pass modern arkitekt som Mannerskantz byggde som vi sett ett hus åt sig själv i gammal tradition men med några moderna tillsatser. I en del smärre byggnader på sin gård upptog han dock det nu begynnande låga sadeltaket. Den första byggnaden i mera utpräglad nyantik anda var

² Jfr Areen: Borgholm, Stockholm 1924.

FIG. 34. BYGGNAD TÄCKT MED BRÄDER I UNDRE, MED TEGEL I ÖVRE FALLET, BÖTTERUM, HANDBÖRDS HD.

Jonas Carl Linnerhjelm's Ebbetorp, fig. 42, byggt 1798 av Karl Kristoffer Gjørwell,³ och försett med lågt sadeltak som nästan försvinner för blicken, pilastrar och å framsidan ett betonat mittparti med postes-ornament. Strax därefter bygger Sundvall Ottenby corps de logi i den för honom karaktäristiska enkla och flärdfria stilen. Här uppträder för första gången det låga valmtaket i bygden. Dessa två huvudtyper, byggnaden med lågt sadeltak, fig. 43, och frontespis eller attika, samt huset med lågt valmtak, uppträda sedan under 1800-talet i flera exemplar — dock utan att bli alltför talrika. Traditionerna från 1700-talet hade ett mycket säkert fotfäste. I Tjust uppförde en byggmästare

³ G. Upmark: Ebbetorp. Sv. Slott och herresäten.

Jonsson under 1820- och 30-talen ett antal slottsliknande hus med typiska låga tak, bl. a. Blekhem och Casimirsborg. På många av de äldre gårdarna revos under denna tid mansarderna bort och ersattes med sadel- eller valmtak. Ett annat vanligt sätt att modernisera 1700-talsbyggnaderna var att förse dem med platttäckta flyglar vid gavlarna — så skedde bl. a. vid Fredriksberg, Råsnäs, Helgerum och Fårbo, fig. 25.

Om den senare utvecklingen är givetvis ej mycket att säga. Dels fortsattes den klassicistiska traditionen i stor utsträckning, dels inkommo nya impulser, t. ex. i Brunius' anda. Mera underliga äro de utslag av strängt personlig smak som finnas i sådana gårdar som Ståflö och Läckeby.

FIG. 35. BYGGNAD MED HÖGT VALMTAK, BOTTORP, S. MÖRE HD.

Vacker byggnadskropp, sunda proportioner i fasaderna, en enkel och smakfullt anbragt dekoration känneteckna alla dessa byggnader av olika typ och de stå som en representativ och förnämlig grupp inom svensk provinsial arkitektur. Med få undantag äro deras mästare bortglömda. I regel torde de dock vara att söka inom städernas bygg- och murmästare-skrån, vilkas medlemmar uppfostrades till en icke ringa grad av konst- och hantverksskicklighet. Skråtidens yrkesutbildning hade emellertid ett visst normaliserande inflytande på mästarernas sätt att rita och bygga, varför det givetvis är svårt att skilja samtida mästarers verk

från varandra. Säkra dokumentariska uppgifter äro härvidlag nödvändiga, men dylika stå mera sällan till buds.

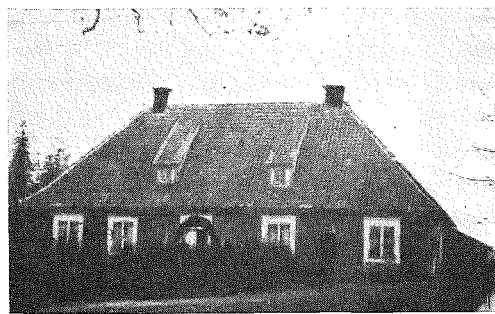

FIG. 36. BYGGNAD MED HÖGT VALMTAK MED SVÄNGDA FALL, 1730-TALET, LINNEFORS, S. MÖRE HD. EFTER ÄLDRE FOTOGRAFI.

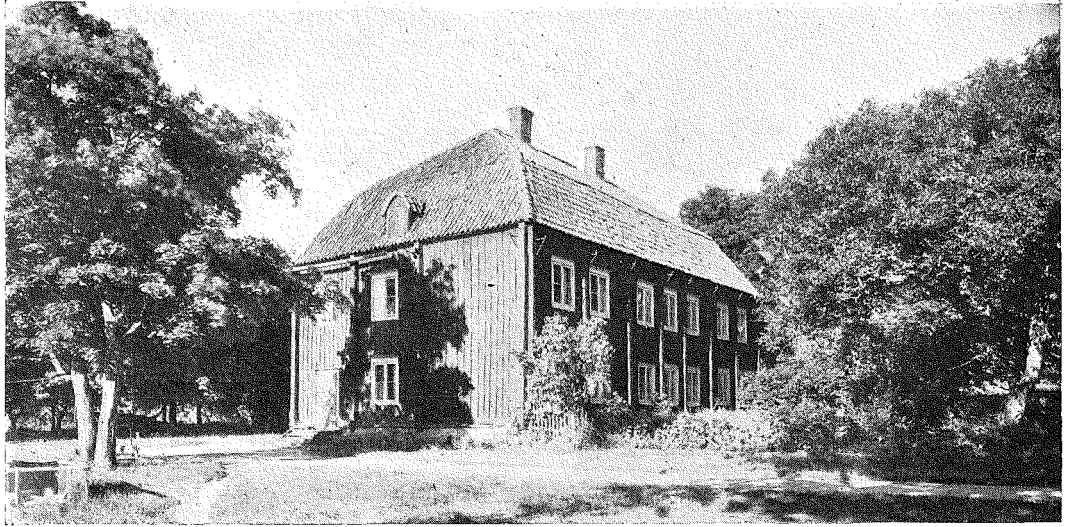

FIG. 37. BYGGNAD MED ÅT FYRA SIDOR BRUTET TAKFALL, 1760-TALET, DANERUM, N. MÖRE HD.

Några namn vill jag emellertid nämna. Den karolinska tidens stora byggnadsföretag i Kalmar sysselsatte flera bygg- och murmästare som inkallades från andra håll. En sådan var mästern Rudolph Bientz som kom till staden som ledare för arbetet med Tessins domkyrka och sedan byggde Tyska kyrkan i Karlskrona. Under sin tid i Kalmar sysselsattes han helt visst även på traktens herrgårdar — tillsammans med en Georg Svensk avgav han t. ex. år 1702 kostnadsförslag till vissa byggnadsföretag vid Skälby landshövdingeboställe, omfattande bl. a. uppförande av italienska tak. Slottsmurmästaren Germund Nilsson i Kalmar arbetade även vid denna tid på Skälby. De dominerande namnen under 1700-talets förra hälft synas ha varit murmästaren Johann Herr och »timbermannen» Petter Fröling, båda mest kända från sina kyrkliga arbeten. De arbe-

tade dock även vid landshövdingeboställena. Under århundradets senare hälft ägde Kalmar i Henrik Vermelin, Niklas Berg och Anders Törnberg en trio synnerligen dugande mästare. Vermelin arbetade bl. a. vid Rälla gård på Öland och Törnbergs namn är knutet till den ståtliga byggnaden vid Strömserum som uppfördes av honom under 1760-talet. Törnberg var för övrigt livligt verksam i stiftets kyrkor. I norra länsdelen verkade vid denna tid stiftsbyggmästaren Seurling. Bland mästare från 1800-talets första årtionden må nämnas murmästaren Joh. Pettersson och stadsbyggmästaren N. Nylander i Kalmar. Den senare ägde Bruatorps herrgård i Södra Möre, vars manbyggnad uppfördes av honom i 1700-talstradition. Hur sega dessa äldre traditioner voro visa arbeten av den under 1800-talets första årtionden verksamme öländske byggmästaren San-

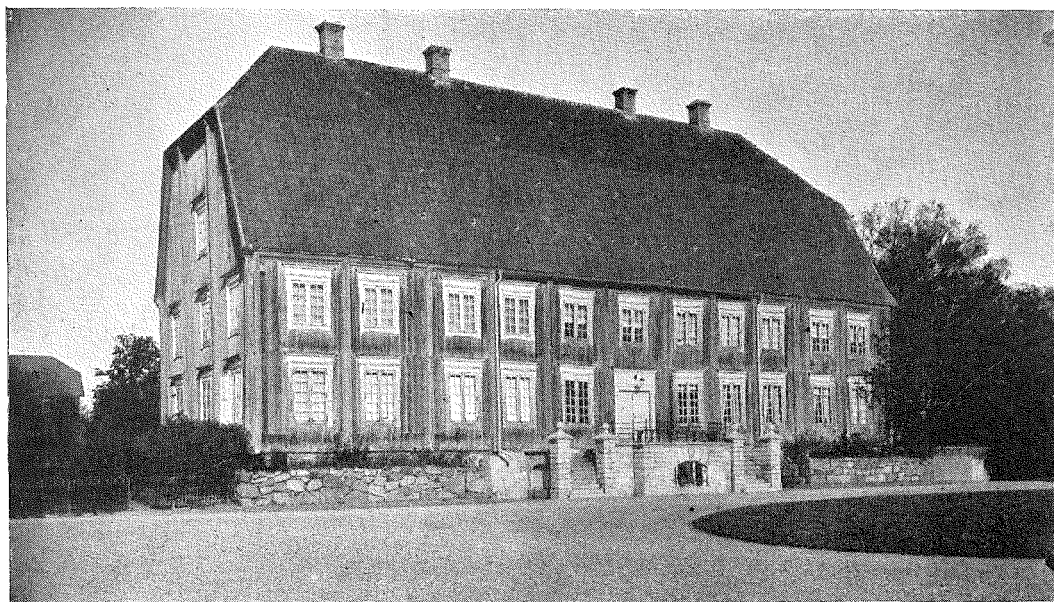

FIG. 38. BYGGNAD MED SVÄNGDA BRUTNA TAKFALL PÅ LÅNGSIDCERNA OCH AVVALMADE GAVLAR, FRÅN ÅR 1762, STRÖMSERUM, STRANDA HD.

dell från Torsslunda. Han är mästare till en hel grupp vackra gårdar på mellersta Öland. År 1812 byggde han sålunda den monumentala manbyggningen vid Färjestadens gård, ett tvåvåningshus med brutet och i gavelspetsarna valmat tak. Denna för tiden synnerligen ålderdomliga takform lämnade han i senare byggnader, som ha hel gavel och alltså endast takets långsidor brutna — så vid Torsborgs gård och apoteksgården i Skogsby från 1820-talet. Sandell uppförde även byggnaderna vid de båda Saxnäs gårdarna och Tvetå. En annan öländsk byggmästare samtidig med Sandell var Håkan Göth i Segerstad. Flera av empiritidens stora byggen i Tjust, t. ex. Blekhem och Casimirsborg, uppfördes av en byggmästare Jonsson.

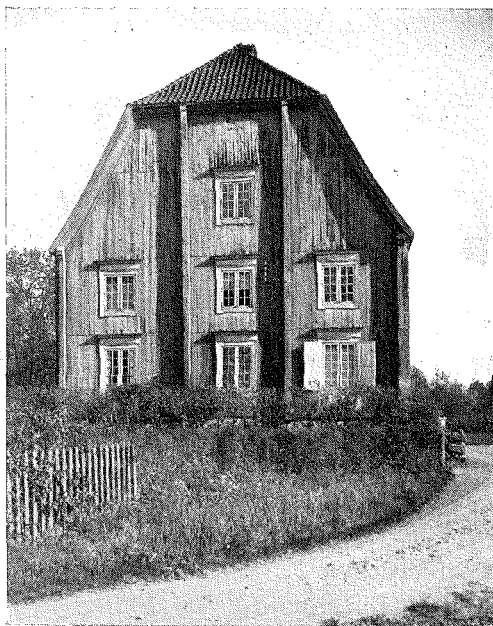

FIG. 39. GAVEL PÅ BYGGNADEN FIG. 38, STRÖMSERUM, STRANDA HD.

FIG. 40. BYGGNAD MED BRUTET TAK OCH AVVALMADE GAVLAR, FRÅN OMKRING ÅR 1800, BERGA, HANDBÖRDS HD.

Verkliga arkitektskapelser äro inom området sällsynta. Bland 1600-talsgårdarna är det Tessinska Fågelvik ett isolerat exempel på sådana. Gjørwells Ebbetorp och Sundvalls Ottenby äro nämnda i det föregående. Av arkitekturintresserade lekmän ägde bygden en hel del. En sådan var Magnus Cosswa Anckarsvärd, ingenjör och mästare till en hel del byggen och mekaniska inrättningar i Karlskrona. Han var tidvis bosatt på Kråkerum i Kalmar län, där han avled 1812. Anckarsvärd ritade bland annat det år 1783 uppförda Ulfsparreska gravkoret på Mönsterås kyrkogård.

Tidens bygdearkitekter äro som bekant i stor utsträckning att söka just bland fortifikationsofficerna. Översten vid fortifikationen J. P. Thörner uppgjorde sålunda 1802 förslag till modernisering och ombyggnad av Herrestorp säteri vid Vimmerby. Hans synnerligen fullstän-

diga ritningar härtill finnas ännu bevarade på gården. Major Carl Magnus Råbergh, död i Kalmar 1778, sysslade även med arkitektur. Av större betydelse blev emellertid hans son, Carl Råbergh Mannerskantz på Värnanäs, fortifikationsofficer även han och en synnerligen god och tidstypisk gustaviansk arkitekt. Carl Mannerskantz var född 1747 i Kalmar, ingick 1765 som volontär vid fortifikationen och blev 1773 konduktör inom kåren. Efter ytterligare befordringar fick han 1789 majors avsked. Under 1790-talet nybyggde han helt och hållet sin gård Värnanäs, där hans byggnader ännu kvarstå och där en stor samling ritningar — planer, exteriörer och interiörer — finnas bevarade. Bland dessa finnas också ritningar till byggnader vid Kranklösa, Fredrikslund och Skälby. Trots sin starka moderna betoning visar sig Mannerskantz vara ganska fast i den gamla

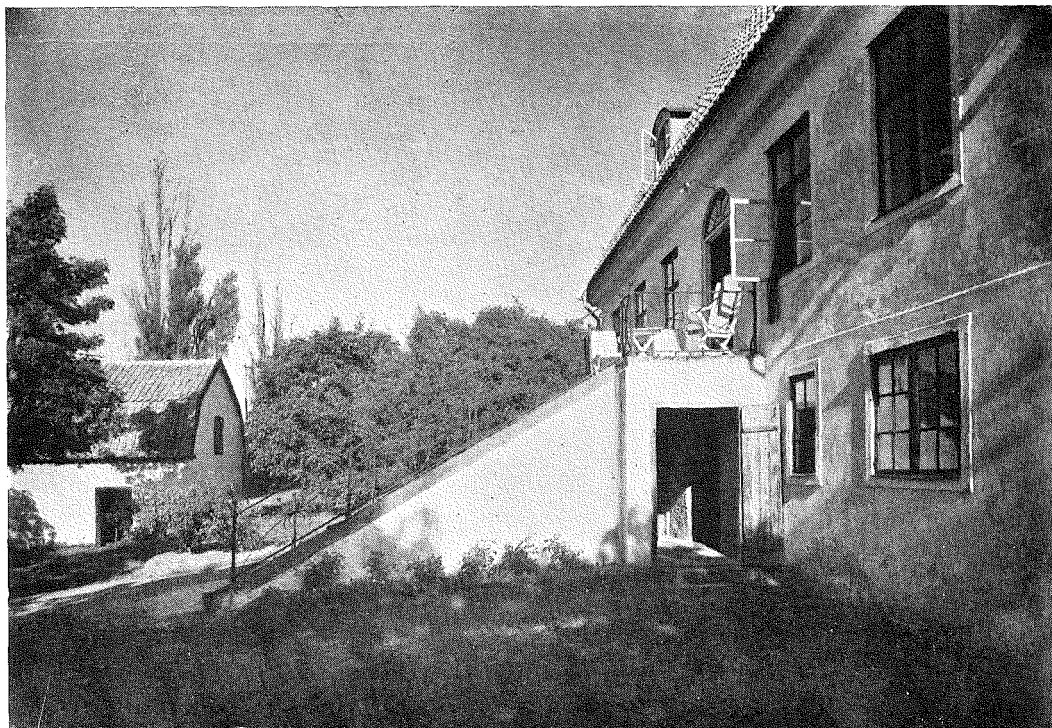

FIG. 41. TYPISK ÖLÄNSK HERRGÅRDSBYGGNAD. BRUTET TAK MED HELA GAVLAR. HÖG FRITRAPPA, ROSENFORS, ÖLAND.

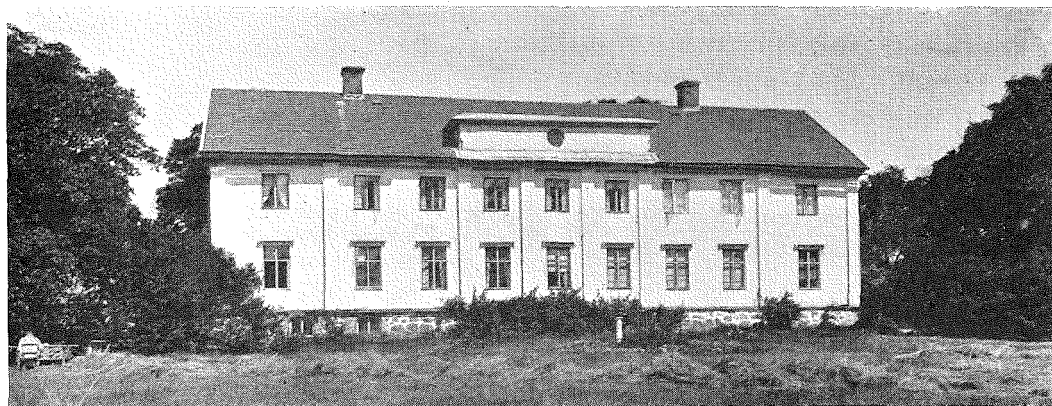

FIG. 42. BYGGNAD MED SADELTAK OCH ATTIKA, FRÅN ÅR 1798. EFIER RITNING AV K. K. GJÖRWELL. EBBETORP, N. MÖRE HD.

FIG. 43. BYGGNAD MED LÅGT SADELTAK; AVANT-CORPS MED JONISKA KOLLONNER; FRÅN 1800-TALETS BÖRJAN. RÖDSLÅ, TJUST.

traditionen. Huvudbyggnaden på hans egen gård fick t. ex. den gamla takformen med långsidorna brutna och gavelröstet avvalmat. I detaljer och dekoration liksom i småbyggnader, är han emellertid en utpräglad anhängare av »nya smaken», särskilt i dess engelska betoning.

Vackra engelska parker efter hans ritningar finnas ännu bevarade på Värnanäs och Ebbetorp. Särdeles tidstypiska paviljonger och monument pryda Värnanäsparken. I sin helhet är Manner-

skantz Värnanäs en utomordentligt helgjuten och för bygden karakteristisk gustaviansk herrgårdsanläggning — ett förnämligt monument över Kalmarbygdens bästa arkitekt.

⁴ Litteraturen om Kalmar läns herrgårdar är tämligen liten. Viktigast äro monografier av Hahr, Upmark, Sjöberg m. fl. i Sv. Slott och herresäten samt Ada Rydströms arbeten om Tjust. De i denna uppsats publicerade ritningarna äro utförda av arkitekterna R. Holmgren och H. Kockum, fotografierna av doktor Sigurd Wallin och författaren.

S M Ä R R E M E D D E L A N D E N

BRONSFÖREMÅL FRÅN KINA I DEN von HALLWYLSKA SAMLINGEN I STOCKHOLM AV ORVAR KARLBECK.

År 1922 hemförde en svensk ingenjör, Orvar Karlbeck, ifrån Kina en samling förhistoriska föremål, som tillvaratagits vid därstädes av honom ledda järnvägsbyggen. Samlingen inköptes av grevinnan Wilhelmina v. Hallwyl att för all framtid såsom svenska statens egendom förvaras i det v. Hallwylska huset i Stockholm, och därmed förvärvades åt Sverige den sannolikt mångsidigaste kollektion av kinesiska bronsåldersföremål, som något offentligt eller enskilt museum i Europa besitter.

Föremålen tillhöra huvudsakligast tiden omkr. år 1000 före Kr. f. till omkr. 500 efter vår tideräknings början med tyngdpunkten förlagd till Han-dynastien (206 f. Kr. f. — 220 e. Kr. f.).

Rig har av samlingens skapare mottagit nedanstående redogörelse för de viktigare i densamma företrädda typerna, men som denna redogörelse avfattats i Kina efter författarens återkomst dit, har redaktionen haft svårt att stå i förbindelse med honom. En del formella ändringar ha måst företagas i manuskriptet, och författaren har ej varit i tillfälle att läsa korrektur.

Till grevinnan Wilhelmina von Hall-

wyl, som ställt fotografierna av föremålen till förfogande, ber Rigs redaktör få framföra ett vördsamt tack.

*

Största delen av den av grevinnan von Hallwyl förvärvade samlingen förskriver sig från norra delen av provinsen Anhui eller närmare bestämt från Huais floddal. Endast ett fåtal av föremålen ha anträffats i gravar, de flesta ha kommit i dagen antingen vid plöjningar eller efter någon svårare översvämning, då åsar och kullar delvis spolats bort.

Norra delen av Anhui tillhörde under sista årtusendet före Kristus till år 221 f. Kr. Ch'ustaten, ett rike bebott av *manbarbarer*, men styrda av ättlingar till det kinesiska Shanghuset, som regerade Kina under senare delen av första årtusendet före Kristus. Dess sista huvudstad — mellan 248—221 f. Kr. — var Shoo Chau och det är speciellt på platsen, där denna stad legat, som många fynd gjorts. Man kan också på goda grunder antaga, att en del av föremålen stamma just från ovan angivna tid.

Bland vapenfynd från Kinas bronsålder torde den bredbladiga yxan fig. 1 få anses som en sällsynthet.

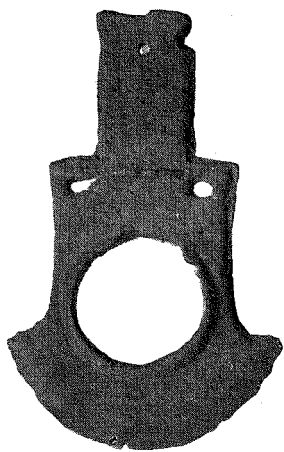

FIG. 1. YXA, L. 18 CM.

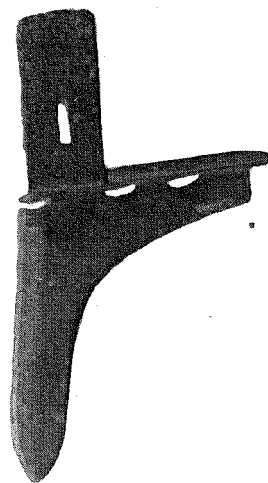

FIG. 2. YXA, L. 19 CM.

I *Chinesische Kunstgeschichte* av Münsterberg finnas några yxor avbildade, men illustrationerna äro icke direkta fotografier utan hämtade från Seichu Kokka. Laufer avbildar även några i sitt arbete *Jade*. Tvenne av dessa, förvärfvade i Sianfu, tillskriver han *Handynastien*. I det år 1826 utkomna arkeologiska arbetet Chin Shih So finnes trenne avbildade, av vilka två förskrivs sig från Honan. I *Too Ch'ai Chi Chin Lu*, en illustrerad katalog över vicekonung Tuan Fangs storartade samling saknas sådana yxor alldeles.

Den här avbildade fig. 1, l. 18 cm., br. 11 cm., inköptes av mig i Peking. Fyndorten är mig obekant, men yxan torde stamma från Norra Kina. Dess egg är mycket bredare än banen och har formen av ett cirkelsegment. I bladet finnes ett stort cirkulärt hål, vars kanter äro av tjockare gods än resten av bladet. Om detta hål tillkommit med hänsyn till materialbesparing eller av andra orsaker

är mig obekant. Baktill finnes en rektangulär tunga, som skulle instickas i den klivna ändan av skaftet, vilket stödde sig mot tvenne låga lister vid tungans bas. Skaftet fasthölls vid yxan medelst remmar fästade i de två rektangulära hälen. I bakre delen av tungan finnes ett litet cirkelrunt hål. Liknande hål finnas på de spetsiga yxorna fig. 2. och 3. Här äro de emellertid rektangulära och så pass stora, att man måste antaga att en sprint drivits in där för att fasthålla skaftet. Hos den bredbladiga yxan är emellertid hålet mycket litet. Utförandet är mycket grovt och visar ej den skicklighet i gjutning, som utmärker den senare delen av den kinesiska bronsåldern.

Någon kemisk analys av vapnet har tyvärr icke företagits, men att döma av metallens röda färg torde den vara antingen av ren koppar eller av mycket tennfattig brons. Detta kan tydas på två sätt. Antingen har föremålet sett

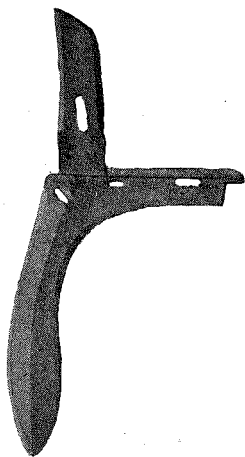

FIG. 3. YXA, L. 22 CM.

dagen under en period, då bronzen ännu var okänd, eller stammar den från en trakt, varest bronzen ännu ej kommit till användning. Som den i formen mycket påminner om i Kina funna stenyxor, får man väl anse den som rent kinesisk.

Om bredbladiga yxor äro sällsynta företeelser, så äro spetsyxorna fig. 2—5 så mycket vanligare. Jag anser mig ej sakkunnig att redogöra för denna yxtyps ursprung och utveckling, men vill dock omnämna att prof. J. G. Anderson påvisat, att denna yxtyp utvecklats från ett stenvapen. I den Lyckholmska samlingen i Statens historiska museum finnas — om jag minns rätt — flera yxor, som mycket påminna om stenurtypen. De här avbildade fig. 2, 3, 4 och 5 äro troligen av ett senare datum än de i museet befintliga. Fig. 2 är försedd med en inskription i relief, vilken i översättning lyder: »En hillebard för två händer från Chin Shih Huang Tis tid.» Att vapnet icke använts som hillebard framgår tydligt av figuren. Skaftet måste varit

fästat icke i vapnets längdriktning utan vinkelrätt mot detsamma. Det är emellertid sannolikt, att det primitiva skrivtecken, som i kinesiska lexikon översattes med hillebard, även haft annan betydelse. Inskription ger emellertid vid handen att vapnet stammar från Chin Shih Huang Tis tid, alltså från omkring år 220 f. Kr.

I detta sammanhang kan nämnas, att man mycket ofta anträffar inskriptioner på gamla bronser speciellt på svärd. Många av dessa inskriptioner äro emellertid tyvärr förfalskningar, ditsatta av salubjudaren, som därigenom trott sig höja värdet på sin vara. Bland kinesiska samlare är den meningen gällande, att klumpigt graverade tecken äro falska.

Fig. 2, l. 19 cm., ser ut som en tvåeggad spetsig kniv, vars ena egg svänger skarpt utåt. Skaftets fästande skedde på samma sätt, som för den bredbladiga yxan. Det långa rektangulära hål, som befinner sig i den del över vilken skaftet trädde, var troligen såsom ovan nämndes avsedd för en sprint.

Fig. 3, l. 22 cm., återger en dubbelbladig yxa i det att den bakre delen på denna formats till en kniv. Såsom framgår av figuren, så kan skaftet här ej gärna ha nått längre än till det större avlänga hålet och dess tjocklek var ej mer än 2 cm. Yxan stammar från Shoo Chau i Anhui och torde datera sig från tredje århundradet f. Kr.

Som sagt lydte inskriptionen på fig. 2: »En hillebard etc.». Att ett vapen, som mycket starkt påminner om detta, verkligen använts som hillebard, vittnade bekanta stensulpturerna från en gravkammare i Shantung, daterade år 67

FIG. 4. YXA.

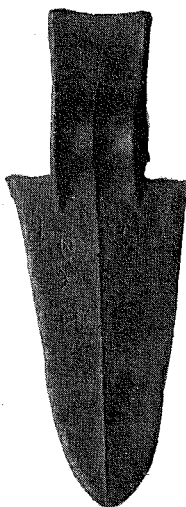

FIG. 5. YXA.

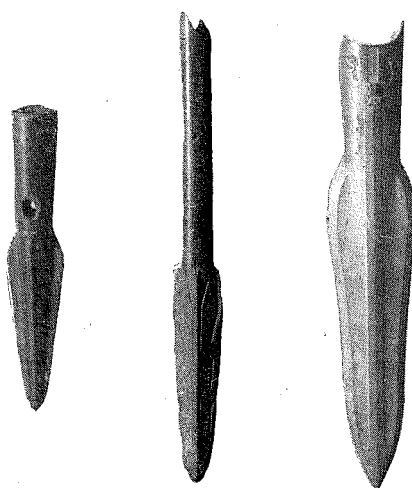

FIG. 6—8. SPJUTSPETSAR.

e. Kr. Här finnes nämligen ett vapen avbildat, som fullkomligt liknar en spetsyxa. Det användes antingen utan särskilt handtag och tjänstgjorde då troligen både som hugg- och stickvapen, eller också med ett långt skaft i vapnets längdriktning. Det är troligt, att denna typ av vapen lånar sin form från spetsyxan.

Fig. 4. och 5. visa en annan form för yxa. Skaftningen är å dessa en annan. Skaftet är nämligen helt och ej klüvet, samt inträdes i en något konisk ögla i yxan. På fig. 4. har bladet en osymmetrisk form. Liksom på fig 3 är den ena eggen konvex och den andra konkav samt något förlängd. Detta är icke en tillfällighet. Av de 6 yxor, som befinna sig i samlingen, äro 3 osymmetriska och 3 nästan symmetriska. Denna osymmetri anser jag tyder på, att typen, fig. 4—5, utvecklats från typen fig. 2—3.

Om spetsyxans utbredning i Kina kan man ännu ej yttra sig. Man känner till sådana från Shantung, Honan, Shensi,

Anhui samt Kiangsu, alla belägna norr om Jangtsekiang.

Fig. 6, 7 och 8 återgiva olika former av spjutspetsar. Alla tre ha anträffats i den del av Anhui, som lydde under Chü staten. Fig. 7 och 8 återge sådana, som troligen äro från tiden före Handynastien. Om åldern av den på fig. 6 avbildade spjutspetsen vågar jag ej yttra mig. Denna består av en ihålig kon försedd med tvenne flata ganska breda eggar. Längden är endast 13 cm. Denna typ är tror jag, mycket ovanlig. Bladet på spjutspetsen, fig. 7, har rhomboidisk genomskärning. Skaftthylsan är lång med cirkelrunt tvärsnitt samt tjocka väggar. En del av skaftet finnes ännu i behåll. Detta har en konisk spets samt synes hava varit virat. Formen på spjutspetsen fig. 8 framgår av figuren. Bladet är här ihåligt nästan ända till spetsen samt försedd med ytterst tunna väggar. Skaftthylsan har oval genomskärning samt är nedtill försedd med en liten ögla. Såväl

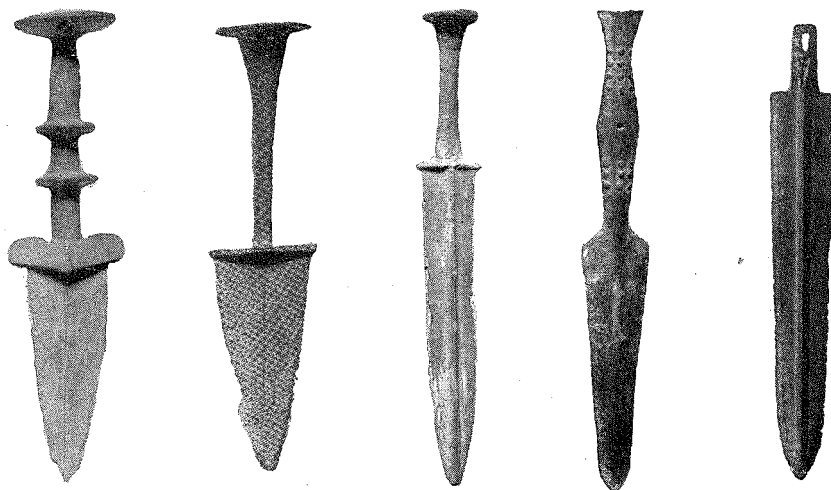

FIG. 9—13. DOLKAR. KINAS BRONSÅLDER.

spjutspetsen fig. 7 som fig. 8 är synnerligen väl utförd och utvisar mycket stor skicklighet i gjutning. Spjutspetsfynd äro i Kina ganska sällsynta.

Fig. 9—19 visa olika former på dolkar och svärd. Klingorna på fig. 9 och fig. 10 äro bägge triangulära samt försedda med smala filade eggjar. Fästet på fig. 10 är cirkulärt i genomskärning, koniskt till formen samt delvis ihåligt och avslutas med en tunn cirkelrund platta. Där skaftet övergår i klingan finnes en tunn plåt av romboidisk form, som skyddade handen mot den egna klingans skarpa kant. Denna form på fästet återfinnes hos en viss grupp av svärd.

Fästet på fig. 9 är något tillplattat samt försett med tvenne ringformiga upphöjningar, vilka äro så plaserade, att långfingret får rum dem emellan med tummen vänd mot klingan och lillfingret mot den koniska avslutningsplattan. Där skaftet övergår i klingan finnes ett handskydd, vars utseende framgår av figu-

ren. Samma sorts fäste återfinner man även hos svärden.

Dolken, fig. 9, l. 17 cm. stammar från Shoo Chau Anhui, och originalet till fig. 10, från Han Chan Fu, Norra Kiangsu.

Dolken, fig. 11, l. 28 cm., är ungefär samma typ som dolken fig. 10. Bladet är emellertid betydligt längre samt försett med en hög ås. Dess fyndort Ku Shih Heien, Honan, vilket område fordom lydte under Ch'ustaten.

Fig. 13 visar en annan typ, ett slags övergång mellan dolk och svärd, l. 28 cm. Klingan på denna är ganska lång samt försedd med en bred hög ås. Fästet är här ej gjutet i ett med klingan, utan är fastnitat vid densamma. Utförandet är mycket gott. Fyndort Sianfu. Dolken, fig. 12 representerar en typ för sig och är den enda av sitt slag jag känner. Den torde ävenledes vara av ett relativt sent datum. Metallen är nämligen gul, något som ej är fallet med bronzen från Kinas bronsålder, under vilken metallen är röd-

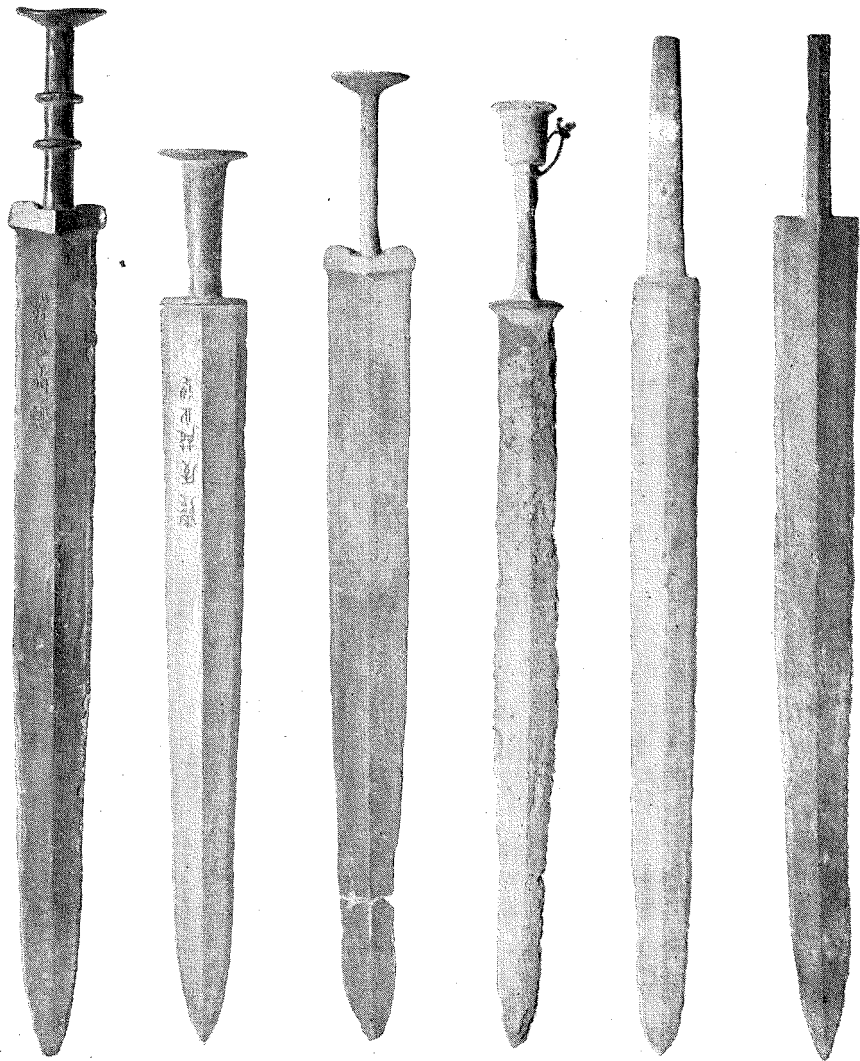

FIG. 14—19. SVÄRD. KINAS BRONSÅLDER.

aktig. Originalen till fig. 12 skiljer sig i ett avseende från alla de svärd och dolkar jag sett. Bladet fortlöper i ett plan från den longitudinella mittlinjen och till eggen och är ej som hos övriga svärd och dolkar uppdelade i tvenne plan.

Vad beträffar svärd, finnas två typer av klingor. Den vanligaste formen

synes, kanske i något accentuerad grad, på fig. 19. Eggarne konvergera här mot spetsen men icke jämnt. Närmare spetsen än fästet minskar bredden på klingan ganska hastigt och eggarne löpa så parallella ett kort stycke. Denna form torde vara den regelbundna hos kinesiska svärd. Bland cirka 100 undersökta

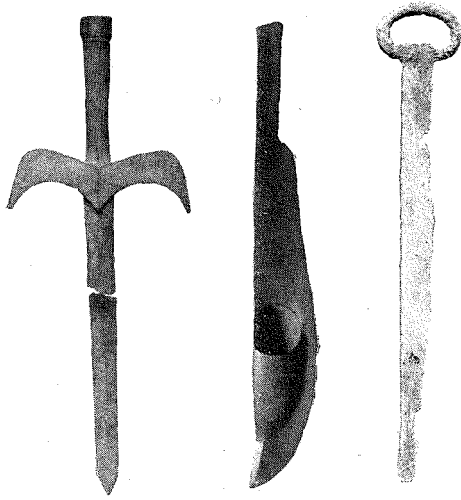

FIG. 20. STICKVAPEN, L. 28 CM.

FIG. 21. OFFERKNIV, L. 28 CM.

FIG. 22. BAK ENEGGAD KNIV, L. 24 CM.

sådana har jag endast funnit 2 undantag, och ett av dessa är svärdet fig. 18 det ena. Å detta saknas nämligen hopsnörningen nära spetsen.

Av fästena har av mig påträffats tre huvudtyper. Den enklaste formen synes på fig. 18 och 19 med ett långt och tillplattat fäste, som troligen en gång varit virat med rep eller remmar. Denna form för fästen, som är mycket ovanlig i landet mellan Huang Ho och Jangtsekiang, torde att döma av den samling, som general Munthe hopbragt i Peking och som nu befinner sig i museet i Bergen, vara vanligare i nordligaste Kina. Av de 4 svärd en av denna typ i min samling, stamma två från Ch'ustaten och två från sydligaste Shantung. De två förstnämnda torde vara från tredje eller fjärde århundradet före Kristus. De äro därför samtida med andra typer och torde utgöra lokala former, man skulle kan-

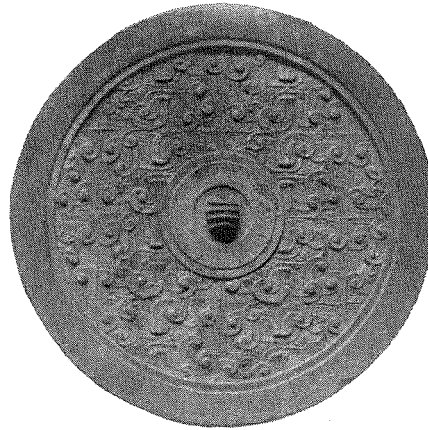

FIG. 23. SPEGEL.

ske kunna kalla denna för den nordkinesiska typen.

Den andra huvudtypen synes på fig. 15 och har redan berörts i samband med dolkarna. Fästet är av konisk form med cirkelrund genomskärning, avslutat med en rund platta upptill samt skiljt från bladet genom en tunn, smal rombisk paresplåt. Fästet är alltid ihåligt, ibland ända till klingan, ibland endast ett helt kort stycke. Vartill denna urhålkning tjänat är mig obekant, men den har troligen icke tillkommit för att man skulle spara på materialet. Denna typ är vanligare i mellersta Kina än den föregående, men dock ej på långt när så allmän som den följande.

Den tredje typen, som jag skulle vilja kalla den mellankinesiska, framgår av fig. 14. Fästet har redan berörts i samband med dolkarna. Detta har alltid en konisk avslutningsplatta och nästan alltid *S-formade handskydd*. Övergångsformer mellan denna typ och den föregående finnas, men de äro dock sällsynta. Så finner man det koniska handtaget försett

FIG. 24. SPEGEL.

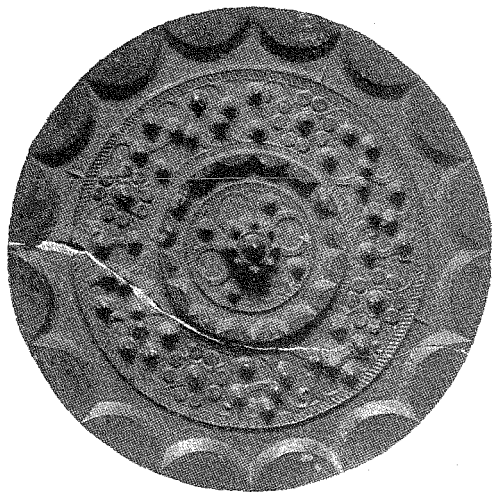

FIG. 25. SPEGEL.

med ringar samt det tunna cylindriska utan sådana.

Fig. 17 visar en typ av fäste, som påminner om fästet på dolk 11. Det är fyrkantigt till formen och slutar i en ihålig knopp. Dess fyndort är nära Shoo Chau, Ch'ustaten. Bredden på dess fäste varierar mellan 75 och 90 cm.

Vad klingan angår är såsom redan nämnts denna uppdelad i 4 longitudinella zoner. Eggarne äro vanligtvis breda samt åstadkomna i gjutningen, ej genom filning. En del svärds klingor äro ganska elastiska. Att döma av de träflisor, som fastnat på en del av klingorna, måste slidorna till dem varit av trä.

Angående respektive typers ålder, kan man ej med vår fragmentariska kännedom om Kinas kulturhistoria yttra sig därom med någon större bestämdhet. Fig. 14 har en inskription i relief, som jag ej lyckats få tydd i Kina. Experter anse emellertid att skrivtecken äro av Shangtyp och svärdet skulle därför stamma

från senare delen av andra årtusendet f. Kr. Ett annat svärd i denna samling och av precis samma typ kan ej gärna vara tidigare än från slutet av tredje århundradet. Ornerade svärd höra till sällsyntheterna. Bland cirka 100 undersökta svärd har ej funnits fler än fyra med ornering. Det är emellertid endast svärd av den ovan som den mellankinesiska typen betecknade, vilka äro försedd med dylik. Orneringen är begränsad till knappen och parerplåten. Klingorna ha aldrig varit ornerade.

Fig. 20 visar ett stickvapen, l. 28 cm., av egendomlig typ. Det är icke gjutet i ett stycke utan i tvenne. Klingan är i ett stycke med den bakre delen, som är ihålig med cirkelrund sektion. I denna har skaftet varit instuckt. Den W-formade stycket är gjutet för sig. Enligt min uppfattning har detta vapen lånat sin form från svärdet. Det W-formade stycket liknar nämligen i påfallande grad parerstycket på svärdet fig. 14. I sam-

FIG. 26. SPEGEL.

lingen finnes emellertid även ett sådant W-format stycke, å vilket likheten är ännu mer iögonenfallande. Parerstycket på fig. 14 är som synes försett med ett litet hack av något större bredd än fästet. På det W-formade stycke jag refererar till finnes även detta hack. Här är det emellertid betydligt smalare än skaftet samt skulle verka omotiverat, om man icke sett det motsvarande hacket hos svärdet. Vapnen i fråga ha inköpts i Sianfu och äro troligen från Handynastien. En liknande svärdstyp av järn användes ännu på 1800-talet. Det W-for-

made stycket hade emellertid å denna typ fått halvmånform och förlängts så mycket, att de tre spetsarne nästan kommit i jämnhöjd med varandra.

En offerkniv avbildas som fig. 21, l. 28 cm., vilken enligt kinesisk utsago lär vara unik. Denna har ett brett eneggat blad, som slutat i en skarp tvåeggad spets. Ej långt från denna befinner sig en öppning baktill för att uppsamla blodet från det slaktade offret. Fästet, vilket är avbrutet, är gjord i ett stycke med bladet. Kniven är troligen äldre än Handiden.

Fig. 22 återger en rak, eneggad kniv utan skarp spets. Längden på bladet är 14 cm. och på handtaget 10 cm. En liknande kniv finnes avbildad i Tao Chai Chi Chiu Lu, där den kallas raderkniv. Innan papper kom till användning, inristades eller skrevs skrivtecknen på bitar av bambu och knivar användes för att radera ut det skrivna. Sådana knivar omnämnas i Chou-ritualerna. Denna kniv liknar även mycket sådana, som funnits i Mongoliet och Sibirien. På dessa bildar emellertid skaftet vinkel med bladet. Kniven stammar från Shoo Chau och torde vara från tredje århundradet f. Kr.

De fyra speglar, som avbildats, stamma alla från Ch'u-staten och skilja sig i ett avseende från alla övriga mig bekanta speglar därigenom att de försetts med en ihålig knapp i spegelns mitt. I denna fästes det snöre med vilket spegeln upphängdes. På de speglar från Handynastien, mig tillgängliga dels i original, dels avbildade har knappen haft sfärisk *kalottform*. Under Tangdynastien och möjligen tidigare antager den ofta djur-

form. På tre av de här avbildade speglarna har denna knapp formen av en halv cylinder med upphöjda ringar.

Speglarna, fig. 23 och 24, äro dekore-rade med ett motiv, som jag skulle vilja kalla fågelhuvudmotivet. Det består av en spiral, utlöpande i en tunga. Detta motiv har jag funnit vara det vanligaste på bronser från Ch'ustaten, men jag har ej sett detsamma på föremål i andra provinser. På hjulnavar, på ändstycken till fimmelstänger, doppskor till svärdsskidor, käppkryckor, hästmunderingar, gångjärn, dörrbeslag, dolkar m. m. finner man samma motiv än i hög och än i låg relief. Spiralen är städse densamma, men tungan växlar. Än är den avrundad som på fig. 23 och än kantig som på fig. 24.

De föremål i samlingen som äro försedda med detta motiv torde stamma från Ch'ustatens senaste år. Spegelarna skulle därför vara från perioden närmast före Han d. v. s. från Ch'indynastien.

Den sista avbildade spegeln fig. 25, är ornerad med ett motiv, som troligen skall föreställa stjärnkonstellationer.

SOMMARMÖTET I KALMAR FRÅN DEN 18 TILL DEN 21 JUNI.¹

Varje gång de tre föreningarna — Föreningen för svensk kulturhistoria, Svenska fornminnesföreningen och Svenska museimannaföreningen — avslutat sitt sommarmöte, som på senare tid hållits endast vartannat år, ha de bortfarande deltagarna lovat varandra: nästa gång

¹ Flera föredragshållare ha själva refererat sina anföranden.

skola vi mötas i en stad norr om Dalälven. Vi måste försöka komma i kontakt med de norrländska intressena, försöka få deras museiföreståndare med i våra strävanden och till slut också själva bli i tillfälle att närmare skärskåda den norrländska kulturens egenart. Samma önskan uttalades också vid avfärden från Karlskrona och dock kom sommarens

möte 1926 att förläggas till Karlskronas närmaste länsresidens, till Kalmar. I denna stad hade på senare år visserligen stora framsteg skett. Länets kulturminnesvård hade fått en ledare, som samtidigt blivit föreståndare för Kalmar museum. Stora konserveringsåtgärder hade vidtagits med det gamla slottet och lokaler beretts för Kalmar läns fornminnesföreningens samlingar uti detsamma. Nyordnade och välmonterade kunde dessa i och för sig vara anledning nog att förlägga ett sommarmöte till Kalmar. Men denna gång fanns en ännu större dragningskraft likaväl för fackforskarna som för de kulturhistoriskt intresserade.

För Kulturmässan i Kalmar hade nämligen till staden sammanförts nytt och värdefullt material till flera utställningar — ett material, som endast en gång under en mansålder — kanske endast en gång för alla kunde som helhet utställas till beskådande: Den märklige av dessa tillfälliga utställningar i Kalmar var säkerligen utställningen av »Porträttnåleri från Vasatiden» med porträtt hämtade ej blott från de svenska statsamlingarna, från Skokloster och andra enskilda ägare, men även från Italien och Tyskland. För en gångs skull fick man se dem i de gamla slottsallarna alltså i den miljö, för vilken 1500-talets mästare utfört sin stafflikonst. Detta var ju i för sig en upplevelse. Tre andra utställningar avsågo att visa olika sidor av länets åldriga kultur: En omfattade »Herrgårdskultur från Kalmar län», en annan: Äldre stadsbilder från samma län och den tredje var länets Hemslöjds utställning. Utom dessa voro jämväl anordnade ett par konstutställningar av

måleri och skulptur utförda av konstnärer hemmahörande i länet.

Fredagen den 18 juni. Svenska museimannaföreningens dag.

Med hänsyn till morgontagens ankosttider samlades mötet först klockan tolv middagen i Slottskyrkan på Kalmar slott. Professor Nils Lithberg öppnade mötet med en parentation över de sedan Karlskronamötet hädangångna museimännen: föreståndaren för Smålands fornsal i Växjö fil. dr. Södergren, föreståndaren för Dala fornsal major Nordin, Falun, föreståndaren för Gästriklands museum i Gävle stadsarkitekten Hedin, intendenten Nils Keyland vid Nordiska Museet i Stockholm och amanuensen Pär Axel Olsson, Lund.

Att leda dagens förhandlingar valdes borgmästaren i Kalmar Oscar Cassel, som framförde en hälsning från landshövding John Falk, Kalmar läns fornminnesförenings ordförande, vilken hindrats närvara. Decharge beviljades och val för rättades. Sekreteraren, prof. Nils Lithberg, föredrog därpå sin berättelse, vilken liksom sina föregångare kommer att tryckas i sin helhet.

Riksantikvarien Sigurd Curman inledde därefter en diskussion om förhållandet mellan centralmuseer och landsortsmuseer. Närmaste anledningen, att han nu upptagit ämnet till behandling hade varit en i landsortspressen cirkulerande uppsats av prof. Vilhelm Lundström i Göteborg med titel »Varför skall allting hopgyttras till Stockholm», som offentliggjorts med anledning av att regeringen givit Byggnadsstyrelsen i uppdrag att uppgöra förslag till ny förläggning av Statens Historiska Museum. Riksan-

tikvarien redogjorde för museets byggnadsplaner för att visa att vad man önskade vore en museibygnad, som fyllde institutionens nödvändigaste behov, ej en »monumentalbyggnad». Vad föremålssamlandet beträffar, vore det numera så, att, vad det etnologiska materialet beträffar, endast en bråkdel av som föres till museer kommer till centralmuseerna; det arkeologiska materialet kommer även i stor utsträckning till provinsmuseerna. Särskilt har kritik riktats mot lagen om skyldigheter att till staten (= statens historiska museum) hembjuda fynd innehållande vissa ädla metaller, men även verkningarne av denna lag kunna och hava modifierats genom deponerandet till kvalificerade samlingar av inlösta guldföremål, myntfynd etc., varpå flera färska exempel anfördes.

Talet om, att provinsmuseerna motverkades i sitt samlingsarbete genom centralmuseernas »glupskhet» vore numera fullständigt oberättigat. Snarare är det motsatta förhållandet gällande i vissa landsdelar. I allmänhet torde emellertid numera ett klokt och ändamålsenligt samarbete kunna sägas äga rum mellan centralmuseer och provinsmuseer. Prof. Lundströms nämnda artikel vittnar enbart om att artikelförfattaren icke följt med de sista 10 årens utveckling på museiområdet.

Som så mycket annat har även museiarbetet utvecklats med nya arbetsområden. Museerna hava blivit centraler för kulturminnesvård i vidsträcktaste mening. För att fylla denna uppgift gäller det icke närmast att utöka samlingarna utan dessmer att skaffa provinsmuseerna

fackutbildade tjänstemän, som genom att tilldelas rimlig lön kunna sättas i stånd att helt ägna sig åt sina uppgifter. Att landsortsmuseernas föreståndare sättas i tillfälle att delta i den yttre kulturminnesvården är icke minst betydelsefullt för ortsmuseet, då dessa genom de täta resor i bygderna, vilka därav föranledas, komma i god kontakt med olika sidor av sina respektive områdens kultur.

Det kräves emellertid även för landsortsmuseerna att deras lokalfrågor ordnas, så att deras byggnader svara mot rimliga krav i fråga om skydd mot eldfara, fukt, inbrott m. m. Innan ett museum kan erbjuda verkligt skydd för sina samlingar kan det ej begära att få hand om dyrbarheter av olika slag. Och innan det har sakkunnig fackutbildad föreståndare kan det icke tillgodogöra sig de vetenskapliga samlingar, som dit anskaffas. Ordnandet av dessa båda frågor kräver mycket pengar; då för närvarande medel härtill endast i ringa utsträckning torde kunna erhållas på anslagsvägen, måste man ställa sitt hopp till lotterimedel. Dessas användning borde begränsas dels till bildande av fonder, vars avkastning endast finge användas till anställande av tjänstemän dels till fyllande av byggnadsbehoven, men ej till inköp för samlingarna. För detta senare skulle landsdelen själv få svara. Att redan gjorda samlingar förvaras och skötas väl är ett riksintresse, att provinsmuseets samlingar från orten förökas är däremot snarast ett ortsintresse. Båda intressena böra emellertid tillgodoses under samarbete och i samförstånd.

En lång och livlig diskussion följde, inledd av intendenten G. Karlin, dessut-

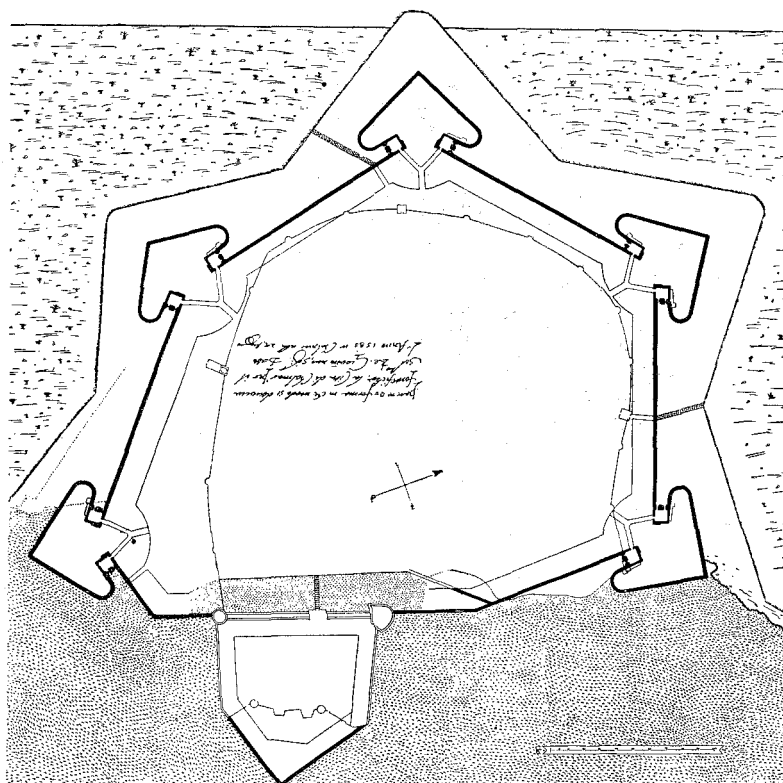

FIG. 1. KALMAR MEDELTIDA STADSPLAN.

om yttrade sig i denna hrr Arne, Lithberg, Sarauw och inledaren.

Efter en kort kafferast höll professor Nils Lithberg föredrag om »Konsivering av keramik i samlingarna från slottet Hallwil». Sedan år 1911 har föredraganden lett utgrävningarna av slottet Hallwil i Aargau, Schweiz, och sedan dessa avslutats, i Stockholm bearbetat fynden därifrån. Han redogjorde för de principer, som han följde för rekonstrueringen av skålar, kakel m. fl. typer och visade prov på resultaten av dessa konserveringsarbeten, vilka utförts med bistånd av Kulturhistoriska Museets i Lund konservator.

Intendenten Karlin hade ifråga om, avfärgningen av den lera, varmed de gamla bitarna kompletterades för att ge de riktiga käriformerna, en olika uppfattning. Till slut gratulerade han föredraganden till utgrävningens vetenskapliga resultat.

Föreståndaren för Kalmar museum företog därefter med mötesdeltagarna en vandring genom museets samlingar. Om principerna för nyuppställningen har han redan i årgång 1923 av Rig lämnat ett meddelande. Sedan överlämnades ordet åt arkitekt S. Rosman, som redogjorde för sina utgrävningar av det gamla Kalmar. Detta hade legat på stranden mitt emot slottet, där nu delar av stadsträd-

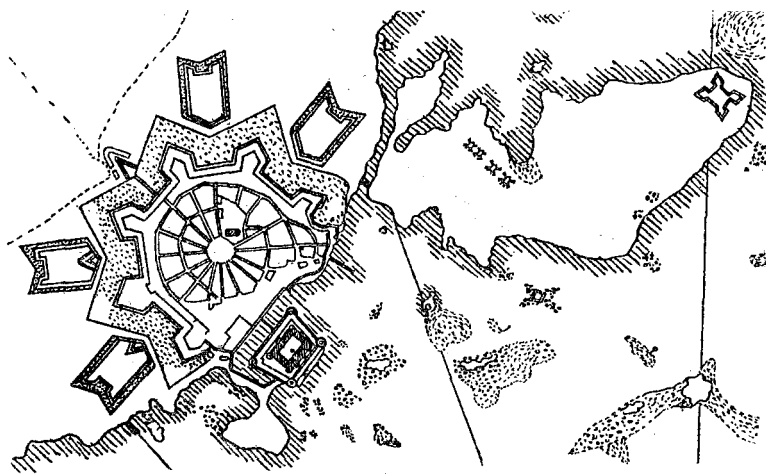

FIG. 2. GUSTAV II ADOLFS STADSPLAN FÖR KALMAR.

gården, kyrkogården och stadsdelen »den gamla staden», befinna sig. Föredraganden började med att förevisa en karta över området, på vilken han inlagt de genom grävningar anträffade partierna av stadens medeltida mur, den medeltida stadskyrkan m. m. Man hade före dessa grävningar nog så allmänt den uppfattningen att de gator, som finnas i den nuvarande stadsdelen »Gamla staden», till sin riktning härrörde från medeltiden, men så är icke förhållandet. Det medeltida Kalmars gatsystem ligger 1,5 meter under den nuvarande ytan. Denna medeltidsstad, fig. 1, förstördes av danskarna år 1611, och när staden vid freden åter kom till Sverige var den i ett bedrövligt skick. Gustaf II Adolf lät utarbeta en för tiden modern stadsplan, fig. 2, efter vilken staden började att byggas. Man har trott, att detta endast varit ett förslag på papperet, men vad man under grävningarna påträffat, antyder, att stadens bebyggande även fullföljts efter detta projekt. Denna stad härjades emellertid av eld år 1647 och efter denna olyc-

ka flyttades staden till den närbelägna Kvarnholmen, som samtidigt befästes på ett för tiden modernt sätt. Under 1800-talets förra del började sedermera en förstad till det nya Kalmar att växa upp på det medeltida stadsområdet. Dess gatusystem fick intet samband med de tidigare där belägna städernas.

Sedan redogjorde föredraganden för grävningarna i den medeltida stadskyrkans tomt och omtalade fynden därstädes¹, fig. 3, 4.

Efter föredraget följdes man åt att gå runt i terrängen inom »Gamla stan» för att under arkitekt Sven Rosmans ledning se de framgrävda resterna av stadsmuren och den gamla kyrkogården.

Kl. 8 e. m. samlades mötesdeltagarna och Sancte Christoffers Gillets bröder och systrar i Gillets sal på hotell Witt. Äldermannen, borgmästare Oscar Cassel, hälsade gästerna välkomna. Lektor Birger Simonsson talade i versifierad form

¹ En utförlig redogörelse för dessa grävningar är tryckt i S. Rosmans berättelse om utgrävningarna i Gamla stan i Kalmar, Sancte Christophers Gilles Chronica IV, Kalmar 1926.

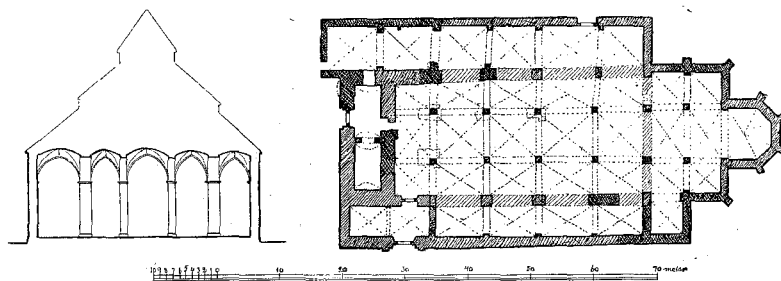

FIG. 3, 4. KALMAR GAMLA STADSKYRKA, PLAN OCH SEKTION.

till minnena. Vidare höll riksantikvarien Sigurd Curman ett anförande vari han tackade Christoffergillet för mottagandet och framhöll Gillets initiativ till det medeltida Kalmars utforskande såsom fördömligt. Författaren Waldemar Swahn hyllade Kalmarandan i ett ståtligt anförande och slutligen talade doktor Sigurd Wallin för en av Gillets närmaste stora uppgifter, för skapandet av ett friluftsmuseum i Kalmar.

Lördagen den 19 juni. Svenska Fornminnesföreningens dag.

Enligt tradition valdes en person från orten till ordförande för mötet. Till detta utsågs bankdirektör R. Borgstedt. Han lämnade ordet åt fil. lic. Harald Hansson, Gamleby, som lämnade en resumé över de senaste årens antikvariskt-topografiska undersökningar i Tjust under titel: Den forntida bebyggelsen i Tjust.

Av Kalmar läns fastland har den södra delen alltid varit ett tacksammare arkeologiskt arbetsområde än den norra. Både antalet och arten av de fynd, som gjorts, visa, att kulturen under hela forntiden varit rikare i söder än i norr, invandringen har säkerligen skett tidigare och bebyggelsen har från början kunnat

bli tätare och jämnare. Orsaken härtill är tydligen att finna i det södra områdets gynnsammare naturliga förutsättningar: dess läge vid sundet, lättframkomliga terräng och bördiga jord.

Tjust med angränsande delar av Östergötland och N. Kalmar län får helt sin karaktär av de många och långa dalgångar, som genomlöpa landet i huvudriktning NV-SO och mynna ut i en havsvik vid kusten. Varje dalstråk är en bebyggelseenhet, så att säga en bygd för sig. Denna bebyggelsekaraktär avspeglas i kommunikationsledningens riktning, på sina håll i socknarnas utsträckning, vidare i en del gamla ortnamn och slutligen i utbredningen av fynd och fasta fornlämningar. — Redan på 1860- och senare på 1880-talet gjordes av en intresserad hembygdsforskare, godsägare Hj. Cullberg, ett ganska omfattande och noggrant inventeringsarbete i Tjust. På 80-talet upptecknade lektor F. Baehrendtz fasta fornlämningar i Tjust², och nyligen har inventeringsarbetet upptagits, dels genom Vitterhets Akademien, dels genom Tjustbygdens kulturhistoriska förenings försorg. Kartbilden är ännu långt ifrån färdig, men av det material, som före-

² Meddel. fr. Kalmar läns forn.-för. III.

ligger, torde dock kunna utläsas vissa bebyggelsehistoriska drag, för vilka närmare redogjorts förut i denna tidskrift³. Här må blott sägas, att de hittills kända arkeologiska företeelserna, sedda i samband med ovan antydda geografiska förhållanden, för stenåldern i norra länsdelen synas tyda på huvudsakligast sydlig orientering. — Av intresse är en nyligen undersökt hällkista i röse från stenålderns slut⁴, den första megalitgraven i norra delen av länet.

Av fasta fornlämningar äro kumlen och borgarna de för Tjustbygden mest karaktäristiska. Kumlen ligga i regel gruppvis, ett par, tre eller flera, på åsar och höjder och finnas lika talrikt inne i landet som vid kusten, ofta med utsikt över nu- eller dåtida vatten. Det vanliga måttet är 8—10 diam. och c:a 1 m. höjd, det största 25, respektive 4 m. Det torde vara försiktigast att blott med ledning av yttre förhållanden ej våga något generellt uttalande om kumlens ålder. En sådan gravtyp är naturlig i en trakt, som har god tillgång på sten, och kan sträcka sig över långa tidrymder. Fynd har gjorts från såväl stenåldern som järnåldern; sannolikt rymma kumlen även bronsålder. — Omedelbart intill tvenne kumlar finnas på ett ställe omkr. 60 skålgropar; kombinationen kan vara av intresse ur religionshistorisk synpunkt. — Ingen hällristning är ännu känd, trots närheten till Östergötland. —

Omkring 30 borgar ha upptecknats i Tjust. Om deras anläggnings- och bygg-

nadssätt behöver här ingenting nämnas⁵. En ringborg finnes i närheten av det gamla Vinäs. Upplag av ammunitionssten och vattensamlingsställen eller källor ha flerstädes observerats. Ett par gårdar med borgberg innehålla i namnet — *sten* (*Gånsten, Stensnäs*). Bergen heta ofta efter borgen: Skansen, Borgen, Borgberget. Av befolkningen tillskrivas borgarna allmänt Dacke. Knappast skönjes i borgarnas utbredning någon plan, som förbinder dem till en fortifikatorisk enhet såsom i Östergötland. Möjligen har en och annan borg avsett försvaret av en dalgång, för de flesta torde läget ej vara valt med längre gående militär beräkning än att finna bästa möjliga tillflyktsort vid behov. Borgarna äro ju en för Östergötland och Tjust gemensam, samtida företeelse. I detta har man nog att se preludeer till den politiska enhet, dessa båda områden bilda under sagoåren. Tjust, som enligt föregående framställning haft sina huvudförbindelser söderut under den äldsta forntiden, blir alltså nu eller fr. o. m. nu orienterat åt norr, ty det är så allt fortfarande om också ej administrativt. Denna omläggning kan väl naturligt förklaras så, att i den mån politiska — och senare även den ekonomiska och kulturella — makten samlas och koncentreras i Mellan- eller Uppsverige, inriktas provinsernas intressen, antingen de nu äro av krigisk eller fredlig art, åt detta håll, mot centrum.

De vanliga järnåldersgravfälten bestå antingen av jordblandade rösen eller dessutom också av mindre stensättningar, run-

³ Rig 1925, sid. 170.

⁴ Meddel. fr. Kalmar läns forn.-för. XIV, sid. 49.

⁵ Se Schnittger, Opuscula, sid. 335 och Bærendtz, Meddel. fr. Kalmar läns for.-för. I, sid. 47.

da, fyrsidiga, treuddar och båtformiga. verkliga högar av större dimensioner ha blott observerats i ett enda fall. Efter det fåtal undersökningar, som gjorts i norra länsdelen, den största vid Vimmerby⁶, kunna de olika gravformerna ej med säkerhet tidbestämmas. Det enda man kan säga är nog, att många av gravfälten sannolikt tillhöra vikingatid.

Två slag av större stensättningar äro rätt vanliga: skeppssättningar och domareringar. De förra kunna vara låga med stenar i markytan eller byggda av stora, glest ställda, resta stenar, då en längd av 40—50 m. förekommer. Om de större stenskeppen får väl antagas detsamma som om domareringarna, att de äro kultplatser; de finnas oftast invid något gravfält. Ej sällan uppträda domareringarna två tillsammans, någon gång flera.

En märklig runsten i orten är den genom pref. O. v. Friesens tydning bekanta Gurstensstenen med svensk-norska runor⁷.

Om grunddragen i de fasta fornlämnin-garnas utbredning gäller i stort sett det-samma som för de lösa fynden. Före-komsten är förtätad längs de dalgångar och vattendrag, som gå genom norra läns-delen i riktning NV—SO.

Ännu återstå de inre socknarna att grundligt inventera. Kartbilden kommer att bli betydligt förtätad men dock torde utökningen ej komma att ändra huvud-dragen i totalbilden över utbredningen av såväl lösa fynd som fasta fornläm-ningar.

Nästa talare var antikvarien, fil. dr

T. J. Arne, som i hudvudsak lämnade en preliminär med ljusbilder belyst redogörelse för de fasta fornlämningar som mötesdeltagarna sannolikt skulle komma att få se under söndagens utfärd på Öland.

Efter lunchpausen samlades man åter i Tullskolan för att höra ett föredrag av stadsingenjör E. Schiöler om »Kalmar stads fortifikationshistoria». Föredraget belystes med talrika skioptikonbilder av gamla kartor över staden och slottet och man fick epok efter epok följa, huru som fästningsverken moderniserades alltefter som krigstekniken utvecklades.

Kl. 2 satte man sig upp i bilarna för att göra en rundresa i den Kalmar om-givande bördiga slättbygden. Under den-na blev man i tillfälle att stifta bekant-skap med byggnadsminnen alltifrån äldre medeltiden ända fram till våra dagar. Kosan ställdes söderut till Värnanäs, en gång huvudgården i grevskapet Möre, som tillhört Axel Oxenstierna. Kort före framkomsten till Värnanäs förevisades en gård, vars byggnad skänkts av famil-jen Mannerskantz till Kalmar läns forn-minnesförening. Huset, som har en god gammal inredning, skulle emellertid ej flyttas bort, utan vårdas där det stod som ett historiskt monument från ett snart helt svunnet skede av Kalmar läns allmogekultur. Bilarna körde sedan fram till Värnanäs gamla huvudbyggnad, nu restaurerad av arkitekten Anders Roland och bebodd av majorskan Elisabeth Man-nerskantz. Intendenten Manne Hofrén redogjorde för byggnadens äldre historia, dess inre och yttre synades med stort in-tresse. Resenärernas tack för undfängen välfägnad framfördes till värdinnan av riksantikvarien S. Curman. Sedan vand-

⁶ Hans Harsgon, Meddel. fr. Kalmar forn-för. III, sid. 25.

⁷ Nordiska ortnamn, sid. 1.

rades genom parken med dess kinesiska lusthus och andra sevärdheter till 1700-tals herrgården, som även invändigt besågs.

Från Värnanäs gick färden till den ena av ortens båda rundkyrkor, Hagby, som demonstrerades av dr Sune Ambrosiani. Från Hagby for man till den synnerligen egenartade Hossmo kyrka och därifrån till den ena empireherrgården efter den andra. Sist på kvällen nåddes Skälby, där hr Le Grand hade ordnat välfärdnad för den stora skaran.

På söndagens morgon företogs den stora utfärden runt södra hälften av Öland. Vid Färjestaden mötte bilarna. Man for först upp på landborgen till ruinen av S. Knuts kapell. Invid detta låg en av Ölands märkligaste fornborgar, Gråborg. I dess centrum är en öppen, nu odlad plan omgiven av höga, på sina ställen rätt väl bibehållna murar, som äro kallmurade⁸. Härifrån kördes i motvind vägen längs östra kusten till Ottenby kungsgård. Korta halter gjordes vid märkligare fornminnen längs vägen, vilken är kantad med sådana. Dessa demonstrerades av antikvarien dr T. J. Arne.

Efter ett kort uppehåll i Ottenby började färden norrut på den på västra landborgen belägna landsvägen från vilken man ofta har utsikt över såväl Östersjön som Kalmar Sund. Bland de röda backarna ovanom Degerhamn gjordes halt. Disponenten för Ölands Cement A. B. i Degerhamn, doktor Fr. Källig lämnade en översikt över den gamla öländska alunindustriens historia. På

grund av att alunskiffern vid Degerhamn hade varit så mäktig och lätt tillgänglig hade här redan 1723 gjorts en försöksanläggning, men brukets största svårighet hade varit att anskaffa bränsle. Skiffern förstod man nämligen ej att på den tiden använda som sådant och veden måste hämtas från Småland. Snart nog fann man det därför praktiskt att flytta aluntillverkningen över till Smålandssidan och att ditforsla skiffern från Degerhamn. Vid Loversån i Hagby socken anlades det nya bruket. Alunbruket lämnade många år en god avkastning under 1700-talet. Omkring 1800 hade det fått en oredlig förvaltare, som efter en grundlig revision skildes från förvaltningen. Så uppstod år 1804 en konkurrent till det gamla bruket i Ölands Alundsbruk i Degerhamn. Lovers bruks intressenter beslöto senare att också överflytta sitt bruk till Öland, vilket skedde omkr. 1840. Med tiden gick aluntillverkningen omsider tillbaka. Efter åtskilliga öden såldes Degerhamn till konsul N. Person i Hälsingborg och direktör L. Frosell, vilka hade andra planer beträffande användandet av Ölands naturtillgångar⁹.

Efter disponent Killig tog disponenten Carl Sahlin ordet för att erinra om att vid Degerhamn en gång i våra dagar gjorts ett mycket dyrbart experiment inom järnindustrien, nämligen att vid masugn framställa cyankalium i stor skala. Ehuru metoden ansågs utexperimenterad för stordrift, misslyckades fabrikationen och efter några månader stoppades verksamheten.

⁸ M. Stenberger, »Anteckningar om Gråborg», Kalmar läns forn.-för:s meddel., h. XIV.

⁹ Jfr. Fr. Killig: Några anteckningar ur de Öländska alunbrukens historia. Meddel. fr. Kalmar läns forn.-för. XIV s. 1 ff.

Sedan de få kvarvarande resterna efter de gamla alunbruken besetts, samlades man till lunch på restauranten, till vilken disponenten Killig inbjudit färd-deltagarna. Sällan ha väl gäster gjort sådan heder åt anrättningarna. Riksantikvarien Sigurd Curman framförde deras tack till värden ej blott för välfägnaden utan än mer för den inblick han givit oss i de tidigare vid Degerhamn befintliga industriernas historia. Färden fortsattes mot norr förbi gravfält och mängder av resta stenar. Något längre uppehåll gjordes vid den monumentalt belägna Bärby borg och för gånggriften vid Bengtstorp i Resmo. Sedan besöktes några av de kyrkor, där ännu ett och annat fanns bevarat från den första kyrkobyggnadsperioden på Öland, Resmo, som demonstrerades av dr Sigurd Wallin, Vickleby och Torslunda. Den sistnämnda stod vid besöket under reparation och hade under denna flera viktiga detaljer belysande kyrkans byggnadshistoria t. ex. en romansk nordportal till skeppet kommit i dagen. Efter en lärorik dag upplöstes bilkortegen vid Färjestaden och flertalet foro åter över Sundet till Kalmar.

Måndagen den 22 juni. — Föreningens för svensk kulturhistoria dag.

I Tullskolans gymnastikhus samlades mötesdeltagarna. Då Föreningens ordförande anmält förhinder, leddes dagens förhandlingar av vice ordföranden, disponent Carl Sahlin. Dagen började med en demonstration av den i denna lokal ordnade »Utställningen av hemslöjd från Kalmar län».

Som Kalmar län är uppdelat på tvenne

hushållningssällskap är arbetet för hemslöjden inom länet ävenledes delat på Södra- och Norra Kalmar Läns Hemslöjdsförening. På utställningen voro dessa arbetsområden skarpt markerade och erhöles härigenom en överskådlig bild av länets olika slöjdtyper.

Utställningarna demonstrerades av de båda föreståndarinnorna: för södra Kalmar län fru Gerda Brütte, för norra fröken Gunborg Håkansson. Sedan de utställda föremålens särdrag, fyndorter m. m. av dessa förklarats, gav fröken Lilli Zickerman en hastig överblick av likheter och olikheter med angränsande orters bygdetyper — med typer inom det övriga Småland och Blekinge. Såsom avslutning yttrade hon några ord om svårigheterna för tvenne län inom samma kulturområde att inom den nutida hemslöjdrörelsen hävda sin självständighet.

Södra Möre härad, Öland och östliga Blekinge bildar tydligen ett sammanhängande kulturområde vilket inom slöjden gör sig särskilt märkbart. Slöjdföremålet låta sig — med få undantag — ej lätt särskilja efter den nu rådande indelningen inom hemslöjdsarbetet, nämligen länen. Länsindelningen är ett sent begrepp och betyder ingenting för den äldre slöjdens bygdetyper. Men inom den nuvarande hemslöjdsorganisationen söker helt naturligt varje förening att i möjligaste mån framhålla sina särdrag och hävda sin självständighet. Det är inte lyckligt för ett län att vara bland de sista som undersöker sin äldre slöjds bestånd. Dess ställning till den allmänna uppfattningen blir underordnad ett angränsande län vars slöjdtyp redan är känd av den stora allmänheten. Här-

vidlag står jämförelsen mellan södra delen av Kalmar län och Blekinge.

Den första undersökningen av äldre hemslöjd gjordes av Malmöhus läns hemslöjdförening 1909. År 1910 kom Kristianstads län och 1911—12—13 undersöktes hela Blekinge. Sedan dess ha stora utställningar varit anordnade såväl inom som utom landet och på dessa ha Blekinge hävdat sin rangplats bland övriga län. Vid en kommande utställning skall besökare lätt få den uppfattning att Södra Kalmar läns avdelning tillhör Blekinge — vars typ de förut känna — och Kalmar utställning till stor del förlora det intresse som den dock förtjänar att tillvinna sig.

För att undvika detta är det nödvändigt att ledarna av Kalmar läns hemslöjd ingående studerar såväl sin egen som Östra Blekinge slöjdtyper och framför allt upptager till behandling de former och färgkombinationer som visa olikheter. De främmande ursprungstyperna må ha varit detsamma, kulturområdet *i stort sett* visa likheter, men mellan Blekinge sydligaste udde och Ölands nordligaste spets växlar både natur och folklynne och slöjden blir ej oberörd härav. Folkuppfattningen sätter sin prägel på arbetet och frambringar särdrag som äro tillräckliga för att åstadkomma *fonden* mot vilken de med Blekinge fullkomligt likartade alstren kunna ställas utan att det hela får intryck av samhörighet.

Södra Kalmar län har sina ryor, till dessa finns inte motstycke i Sverige. De yllna täckena få sina särdrag om de äldsta förebilderna framletas och tages till utgångspunkt; framställningarna visa delvis olikheter, reticellaartat broderi före-

kommer ej i Blekinge men i Småland och fanns på utställningen. »Språng» är ej funnet i Blekinge, men i Möre härad med mönster av annan typ än de från Halland och Skåne kända och ju mer man fördjupar sig i studiet av slöjden ju flera särdrag finner man helt visst.

Men det är förenat med mycket arbete och fordrar ett intensivt intresse. Men lyckas Kalmar läns Hemslöjdsförening att utföra ett sådant arbete blir det till dess egen fördel och ära och Sverige rikare genom ännu en egenartad ruta i dess långa hemslöjdsväv.

Ordförande avtackade de tre damerna för deras intressanta demonstrationer.

Från gymnastikhuset förflyttades mötet upp i skolans samlingssal. Intendenten Manne Hofrén i Kalmar höll ett översiktligt föredrag över Herrgårdarnas byggnadskultur i Kalmar län, som rikt belystes med bilder från dessa, insamlade under forskningsresor till dem sommaren 1925. Föredraget kommer att inflyta i Rig. Efter detsamma lämnade int. G. Karlin ett meddelande om tapeter i Kulturhistoriska museet i Lund, vilka härstammade från en herrgård i Kalmar län. Ordföranden lyckönskade föredragshållaren till de vackra resultat som forskningsexpeditionerna sommaren 1925 i länet hade åstadkommit.

Stadsarkitekten i Kalmar J. Fredr. Olsson tog därpå hand om mötesdeltagarna och förde dem först till resterna efter befästningarna kring den på Kvarnholmen anlagda (= den nuvarande) staden. Därpå förevisade han för dem några goda prov på gamla kalmaritiska borgarhus och slutade vandringen med

en demonstration av Domkyrkan och dess inventarium.

Efter lunch på stadshotellet samlades man i kyrkan på Kalmar slott, där professor Martin Olsson lämnade några huvuddata till slottets historia, vilka han i egenskap av konserveringsarbetenas ledare haft tillfälle att fastslå under arbetenas gång. Därjämte redogjorde han för hur man utrotat trämasken i slottet, som varit starkt angripet av denna. Hela slottet täpptes till och man lät utveckla sig stora mängder cyankalium inom murarna. Efter några dagar vädrades slottet och efter ännu en tid förnyades behandlingen med cyankalium. Detta torde vara det största försök av detta slag, som någonsin utförts. Någon olycka hade ej inträffat och goda resultat hade vunnits. Efter Martin Olssons föredrag tog direktör Karl Ek ordet och framförde å Kalmar läns fornminnesförenings vägnar ett tack till föredraganden för det intresse och det arbete han nedlagt på slottets restaurering och för den insats han gjort till förmån för, att Föreningen kunna erhålla goda lokaler för sina många samlingar. Han uttalade en varm önskan att professor Olssons välvilja skulle för framtiden gå i samma riktning som hittills. Å Föreningen för Svensk kulturhistorias vägnar instämde ordföranden i det av konsul Ek framförda tacket, liksom ej mindre i förhoppningarna för framtiden. Martin Olson började därefter demonstrationen av olika partier av Kalmar slott och redogjorde på de olika platserna för de synpunkter, som varit vägledande för restaureringsarbetet.

Intendenten dr Sixten Strömbom övertog därefter ledningen och demonstrerade utställningen av »Porträttmåleri från Vasatiden». Porträttsamlingen, som är den största samling Vasaporträtt, som varit hopförd på en gång uti vår tid, var hängd i tre stora salar, Gyllene salen, Grå salen och Rutsalen på Kalmar slott. Att så kunnat ske berodde i främsta rummet på tillmötesgående från ledningen av svenska statens samlingar. Dessutom kommer en avsevärd del från enskilda svenska samlingar. Av de utländska gästerna märkas Johan III:s bilden från Siena i Italien och Sigismunds från Uffizigalleriet i Florens. Även flera av de porträtt, som Margareta Brahe medfört i sin hemgift till Hessen hade benäget utlånats. Mer än ett hundratal bilder hade sålunda sammanförts i Kalmar slottssalar. De hessiska porträtten äro — som omtalats i Rig 1926, s. 91 — reproducerade i den till Personhistoriska Samfundet med anledning av dess femtioårsdag överlämnade publikationen »Margareta Brahes svenska familjeporträtt i Hessen». Intet av porträtten kan med visshet tillskrivas en bestämd mästare, även om forskningen ansett sig kunna ställa de kvalitativt bästa porträtten samman med konstnärer, som såsom man säkert vet varit verksamma i Sverige vid tiden för bildernas tillkomst. De mer betydande porträtten genomgingos detaljerat¹⁰.

Nästa demonstration förhades av in-

¹⁰ Förteckning över samtliga utställda Vasatidsporträtt i Kalmar finnes i Femte Svenska kulturmässan, Kalmar 12—16 juni 1926. Program och kataloger. — Nationalmusei kataloger N:o 22, s. 31 ff.

tendenten Manne Hofrén och gällde Herrgårdsutställningen. Denna bestod dels av bilder i olika teknik från Kalmar läns herrgårdar, dels av äldre möbler och heminredningar från dessa.

Därmed var dagens omfattande program genomgången och man kunde samlas till en gemensam måltid efter en arbetsam dag. Riksantikvarien S. Curman talade vid middagen för Kalmar stad och dess minnen, vilket tal besvarades av stadsarkitekten J. Fred. Olsson. Disponenten Carl Sahlin tackade mötesbyrån: doktorerna Sigurd Wallin, Arvid Enqvist och Manne Hofrén. Mötesdelta-

garnas tack till disponenten Carl Sahlin frambars av intendenten Sanfrid Welin, Skara.

Få möten ha för de utsocknes varit så kunskapsgivande som detta möte i Kalmar och detta naturligtvis framför allt tack vare det betydande organiserade arbete, som nedlagts på hopsamlandet och ordnandet av de många utställningarna. På respektive ställen ha de män och de damer nämnts, som burit dagens tunga för att åstadkomma dessa. Till alla de tacksamhetsbetygelser, som kommit dem till del, vilja även deltagarna i sommar-mötet i Kalmar lägga sin hyllning.

ETT PAR UPPLÄNSKA STENÅLDERSHYDDOR AV GUNNAR EKHOLM.

I motsats till vad förhållandet är med de *dödas* boningar — gravarna — äro de *levandes* till sin konstruktion ännu för oss tämligen okända, vad den förhistoriska tiden beträffar. Bäst underrättade äro vi egentligen om den yngre paleolitiska tidens bostäder: de oförstörbara grotterna. Neoliticums bräckliga hyddor däremot äro endast till ett ringa antal bevarade. Från de skandinaviska länderna finnas av fackmässigt undersökta dylika knappast mer än ett halvt dussin¹. Under sådana förhållanden bör det äga sitt intresse att taga del av de tvenne fynd av detta slag, vilka under de senaste åren frampreparerats ur den uppländska jorden.

De båda fynd, som det här är fråga om, tillhöra båda den grupp av stenåldersboplatser, som fördela sig kring de tre forna, från havet i sydvästlig riktning inskjutande fjärdar, vilka nu markeras av Bälunge mossar i Bälunge och Skuttunge socknar, ett par mil NV om Uppsala. Det första i denna viktiga fyndserie var den 1916 undersökta boplatzen vid Sotmyra i Skuttunge². Dess fömsta betydelse ligger däri, att den möjliggör en nära parallellisering av den arkeologiska och den geologiska tideräkningen, den förra baserad på keramiken, den senare på nivåförhållandena. Vid upptäckten av nästa boplatz, den 1913

¹ Se Schulz-Minden, *Das germanische Haus Mannus*. Bibl. Nr 11, s. 77 ff.

² Ekholm, *Två nyupptäckta uppländska stenåldersboplatser*. *Uppl. Fornm. Tidskr.*, H. 33 (1918).

undersökta å lägenheten Persbo invid Vilsåker i samma socken, kom den första hyddan i dagen.

Redan vid den preliminära undersökningen av platsen hösten 1922 iaktogs, att kulturresterna i hög grad koncentrerade sig i vinkeln mellan tvenne flyttblock, av vilka det ena dock sedan ett par år tillbaka var söndersprängt och använt till brobygge. Dessa kulturlager voro belägna å nordspetsen av en udde, som under boplatstiden skjutit fram i en liten vik av sundet mellan två fjärdar. Fyndförhållandena tolkades såsom vittnesbörd om en hydda, och våren följande år blev platsen inrutad och utgrävd.

Omedelbart under grästorven konstaterades ett kulturlager, i mäktighet vanligen växlande mellan 0,5 och 1,5 dm, men på enstaka ställen, särskilt inom rutorna C3—C4, av ända till 0,45 dm. Ur kulturlagret utsållades en stor mängd ornerade och oornrade krukskärvor, lerklinstycken, ben, kol och kvartbitar³. Lerklinstyckena lågo i regel överst, omedelbart under grästorven och voro så hårt brända, att de stundom hade en slaggartad karaktär. Lerkärlsresterna, som uppvisade ett mycket fast, gulbrunt gods, förekommo ofta i stora stycken och ha sedan visat sig i ovanligt stor utsträckning kunna sammanfogas. Kärlformen har varit klockliknande med spetsig botten.

³ Siffrorna äro: oornrade krukskärvor 1696 st., ornerade 559, kliningsbitar 554, ben och tänder 41, kol 70, kvartsstycken 8, flinta 1.

Allt eftersom kulturlagret bortknivades, blottades ett lager stenar, vilka med sin huvudmassa lågo inom rutorna CI—CII och där visade en inre kantlinje som löpte parallellt med gropen efter det bortsprängda blocket. Dessa stenar torde vara att uppfatta såsom lämningar efter en primitiv låg mur, som tjänat såsom ett slags sockel för de med klinverk överdragna träkonstruktioner, varav hyddan att döma av de gjorda fynden huvudsakligen bestått. Av den fjärde väggen mitt emot det bevarade blocket fanns emellertid intet spår, utan där denna kunnat väntas, anträffades i stället en stenlagd rundhärd. Härden synes sålunda ha ersatt väggen. Av de två stolphål med bevarade trärester, vilka tydligen markera platsen för de taket uppbärande stöttorna synes man kunna draga slutsatsen, att härden delvis legat inom, delvis utom hyddan. Om hyddans utseende för övrigt torde icke kunna sägas annat än att ingången tydligen varit bredvid härden.

Ur eldsäkerhetens synpunkt förefaller således denna bostad ha ägt vissa brister. De ovan framhållna egenskaperna hos de keramiska resterna tyda också på, att platsen övergivits till följd av någon hastigt inträffad katastrof. Då denna skedde, har tydligen utanför hyddans sydöstra hörn stått ett lerkärl, att döma därav, att på omkr. $\frac{1}{2}$ kvm:s yta på gränsen mellan rutorna DI och EI lågo ett antal bitar, som läto sig sammanfoga. Att katastrofen varit en eldsvåda antydes med bestämdhet av de till över 500 uppgående starkt brända lerkliningsresterna. Här föreligger sålunda en olyckshändelse

fullkomligt analog till den, som ledde till konserveringen av en del rester från bronsåldershyddan vid Boda i Bred⁴

Samma år som förhållandena vid Persbo blevo fullt klarlagda, kom i dagen att även det sund, som förband den norra och mellersta av de tre Bålingefjärdarna med havet, varit flankerat av stenåldersboplatser. Vid Vadbron å den forna östra stranden var dock kulturlagret dels genomskuret av landsvägen, dels överbyggt av den nämnda lägenhetens uthus, varför här resultaten blevo av mindre värde. Norra stranden däremot visade en i myren utskjutande udde, liggande på ägora av Ytterby under Kippingeberg, med alldeles intakta boplatslämningar. Då ett berg här på sin sydsida visade en egendomlig bildning med två i rät vinkel liggande lodräta bergväggar om 2 och 1,5 m:s höjd, erinrande om förhållandena vid Persbohyddan, upptogs i vinkeln ett par provgropar. Det i dem funna kulturlagret med krukskärvor stärkte misstankarna, varför en utgrävning här företogs med det resultat, att här omkr. 700 keramikskärvor med och utan ornering kommo i dagen samt därtill över 300 kolbitar jämte några ben och kvartsstycken.

Såsom synes, var antalet funna föremål här endast omkr. hälften så stort som vid Persbo, ehuru den genomknivade arealen är något större. Lerklining saknades fullkomligt, vilket visar, att denna hydda aldrig härjats av eld. Att den icke plötsligt övergivits antydes även av keramik-

resternas genomgående sämre beskaffenhet. Till detta förhållande har dock även bidragit att godset här genomgående varit tunnare, och tydligen tillhört kärl av mindre dimensioner än i Persbo.

Under kulturresterna, som mätte ett djup av 0,3—0,5 m, blottades ett stenlager, vilket i vinkeln mellan bergväggarna bildade en oregelbunden femsiding. Den av dessa sidor, som vätte mot SV, hade sina hörnpunkter markerade av två större stenar med ett mellanrum av knappt 1 m och betecknade tydligen ingången. Innanför den västra av dessa dörrposter voro stenarna större och hopade sig till en förhöjning, som av allt att döma betecknade en vägg. Omedelbart väster om samma dörrpost-sten låg en rund eldstad omkr. 0,7 m i diam. Någon stenlagd härd fanns ej, utan elden hade anlagts direkt på moränen. Platsen för denna eldstad var delvis anskaffad genom utgrävning i slutningen i lä av en större sten. Innerväggarna av denna urtagning voro klädda med stenar i kallmur. Eldstaden kom på detta sätt att ligga på botten av ett halvkretsformigt vindskydd med ett djup på nära 0,5 m, där detta var högst. När hyddan stått på platsen, har skyddet mot väder och vind varit ännu starkare. — Utmed den östra bergväggen låg en större flat sten stöttad av en mindre, vilken tydligen tjänat såsom sittplats.

Att denna tolkning av fyndförhållandena är riktig får en god bekräftelse av tabellen över fyndfördelningen inom kulturlagret. Av denna framgår, att fynden, som här till övervägande del bestå

⁴ Almgren i Fornvännen 1912, s. 132 ff.

av krukskärvor, tämligen jämnt fördela sig på det kvadratiske området mellan bergväggarna. I rutan CI, där en vägg antages ha legat, saknas de nästan fullständigt, bli inom CII något talrikare, enär inom denna faller partiet innanför dörröppningen, för att i CIII — utanför ingången — betydligt öka i antal. Härmed stämmer väl, att av D-rutorna II och II, som markera områdena omkring och söder om eldstaden, höra till de fyndrikaste, under det att DI endast ha ett fåtal att uppvisa.

Beträffande de båda hyddornas grundplan är att märka, att de, ehuru tillkomna under tämligen likartade yttre förutsättningar, visa en bestämd åtskillnad i en viktig detalj, nämligen beträffande platsen för härden. Om Thordemans uppfattning är riktig, att härdens placering utanför dörren är ett primärt drag, och att man först senare drar den inom denna⁵, representerar Ytterby-hyddan den äldre typen av de båda. Faktiskt tycks också den vid Persbo företräda ett mera framskridet stadium i utvecklingen, enär den är försedd med en verklig, stenlagd härd. Persbo-hyddan synes även representera en övergångsform så tillvida att härden, såsom ovan framhållits, delvis legat inom, delvis utanför hyddan. Nästa steg i utvecklingen skulle vi då möjligen ha att se i hyddorna från Multorp, Åloppe o. s. v. med härdarna liggande helt inom hyddan.

Att denna på typologiska förhållanden grundade kronologi skall motsvaras av

en verklig ålderskillnad dessa tre platser emellan kunna vi dock knappast a priori hålla för sannolikt. De tre fyndorterna tillhöra ju samtliga gånggriftstiden och olika hustyper kunnat då ha funnits vid varandras sida. Det måste därför betecknas såsom anmärkningsvärt, att en tidsskillnad faktiskt får anses föreligga. Hyddorna vid Åloppe lågo å en svagt sluttande plan mellan kurvorna för 39 och 40 m ö. h. och strandlinjen kan här icke tänkas ha gått högre än omkr. 38—38,5 m. Genom de noggranna iakttagelserna vid de varandra kompletterande och även var för sig i nivåhänseende ovanligt pålitliga boplatserna Sotmyra—Persbo kan höjdsiffran för den senare platsen fixeras till drygt 40,5 m. Med icke mindre säkerhet har genom amanuens Hjalmar Larsens verkställda uppmätningar och avvägningar utrönts att boplatserna Vadbron—Ytterby markera en strandlinje av lågt räknat 41,5 m.

I betraktande av att alla från Sverige kända rundhyddor med innanför liggande härd tillhöra gånggrifts- eller hällkisttiden⁶, skulle man nästan vara böjd att i dessa tre uppländska hyddtyper vilja se ett uttryck för en fortgående utveckling i fråga om härdens plats. Till det viktiga spörsmålet om grundformen för de äldsta hyddorna torde dock de uppländska fynden knappast lämnat något bidrag av större vikt. Vad beträffar hyddorna från Ytterby och Persbo betingas deras grundplan väsentligen av de yttre

⁵ Schulz-Minden, anf. arb. — Se även Reallexikon der Vorgeschichte, hrsg. M. Ebert (Berlin 1924—) artikeln Multorp (Drakenberg).

⁶ Rig 1920, s. 87.

förhållandena. Men väl utgöra dessa resultat en varning mot det dogmatiska uppfattningssättet, att alla hyddor från stenåldern måste tänkas såsom runda. Stenålderns såväl som den förhistoriska

tidens bostäder över huvud taget ha säkerligen haft olika former allt efter det material, vari de varit uppförda och efter de yttre förhållanden, varunder de konstruerats⁷.

VAPEN OCH DRÄKTER.

Åter har inom de svenska kulturhistoriska forskarnas krets en femtioårsdag inträffat. Den 3 september 1926 ingick nämligen föreståndaren för Livrustkammaren frih. Rudolf Cederström i det andra halvseklet. Det var som vi minnas 'Cederström' som den 12 april 1918 på Strand hotell höll det inledningsanförande efter vilket Föreningen för svensk kulturhistoria bildades, och allt sedan dess har han varit Föreningen en trogen vän. För att hylla honom togs inom Föreningens vetenskapliga råd initiativ till en undersökning av de få autentiska bilder av svenska rustningar, vapen och dräkter från den äldre Vasatiden, som äro bevarade. Ur det insamlade materialet har 48 bilder utvalts, vilka publicerats i djuptryck. Planschverket blev färdigt till den utsatta dagen. »Vapen och dräkter på svenska gravstenar från äldre Vasatiden, avbildningar tillägnade Rudolf Cederström på hans femtioårsdag,

den 3 september 1926» är tryckt i en upplaga på 500 exemplar. Omkring 300 exemplar utdelas till undertecknarna av dedikationen. En mindre upplaga finnes således kvar för kommande behov.

BYGGNADER AV TEGEL FRÅN ROMANSK TID I NORDEN.

I regel söker redaktionen av Rig få de å Föreningens sammanträden hållna föredragen tryckta i tidskriften, men ingen regel utan undantag. Det föredrag, som våren 1925 hölls om det italienska inflytandet på nordisk tegelarkitektur under romansk tid av Sune Ambrosiani, har nu publicerats synnerligen rikt illustrerat i tidskriften Tegel. En separatupplaga har tryckts på bättre papper för bokhandeln. Boken, som är 64 sidor stor i samma format som Rig, kan rekvireras i bokhandeln eller direkt från Sveriges Tegelin-dustriidkarförening, Kungsgatan 66, Stockholm.

⁷ Om de hästskoformiga hyddorna vid Klein-Meinsdorf i Holstein se Thordeman anf. arb. med där given litt. — Från Traebus i Brandenburg finns en av stolphål markerad fyrsi-

dig hyddbotten, som av keramikerfynden dateras till gånggriftstid (Kiebusch i Prähist. Zeitschrift 1913, s. 340 ff.).